

มองหนังสือ **WUOSSSU** ถามหาอนาคต

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

มองหนังสือ **พุทธธรรม** ถ้ามหาอนาคต

(ถ้าอ่านหมดที่เล่าไว้ คงตอบคำถามได้เอง)

© สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

พิมพ์ครั้งที่ ๑ (พิมพ์เป็นส่วนหนึ่งของหนังสือพุทธชนันต์) — ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๕๕

- หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ

พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ปรับขยาย) — วิสาขบูชา ๒๕๕๕

- ศูนย์พิมพ์หนังสือธรรมทาน วัดญาณเวศกวัน

๒,๐๐๐เล่ม

อนุโมทนา

บันทึกนำ

หนังสือเล่มนี้ ไม่ต้องมีคำนำ เพราะมีความเป็นมา และเรื่องราวเล่าไว้ชัดเจนแล้ว ตั้งแต่เริ่มความในเนื้อเล่ม

ถ้าผู้อ่านเห็นว่าเป็นประโยชน์ ฟังอนุโมทนาท่าน เจ้าของคำถาม ที่ทำให้หนังสือเล่มน้อยนี้เกิดมีขึ้น โดยมิได้คาดหมาย

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑ พฤษภาคม ๒๕๕๕

สารบัญ

บันทึกนำ	ก
มองหนังสือ พุทธธรรม ถามหาอนาคต	
(ถ้าอ่านหมดที่เล่าไว้ คงตอบคำถามได้เอง)	๑
งานนี้ คือตรวจจัดข้อมูล แคะจะพิมพ์หนังสือเก่าขึ้นมาใหม่	๒
ได้ข้อมูลมา กว่าจะตรวจจัดเสร็จ ส่งโรงพิมพ์ได้ ก็เกือบไม่รอด	๕
มากขึ้น ๓๐๐-๔๐๐ หน้า คือส่วนแทรก ส่วนแถม	๘
ที่คิดไว้ ๒๐ กว่าปีก่อนโน้นว่าจะเพิ่ม แต่ยังหกรอก ส่วนใหญ่คงเดิม ก็ต้องค้างต่อไป	๑๐
มีความสุข กับหาความสุข คือทางแยกใหญ่ สู่การดับทุกข์ กับการแก้ปัญหา	๑๒
ด้วยการศึกษา คนพัฒนาเป็นภาวิต ศึกษาครบไตรสิกขา จากุภาวิตก็มาครบเต็มคน	๑๔
“รมณีย์” คำนี้ตีหนักหนา พอรมณีย์มา กระบวนการพัฒนาก็ราบรื่นและยั่งยืนได้	๒๒
“พุทธธรรม” จบไป “อริยวินัย” ไม่เห็นมา	๒๙'
ประเทศเป็นประชาธิปไตย ประชาชนเป็นธรรมาธิปไตย คือมีระบบที่เลวน้อย แถมได้คนมาประกันให้ดี	๓๕
ปัญญารู้ธรรม เจตนาเป็นธรรม มีธรรมเป็นเกณฑ์ตัดสินใจ ประชาชนได้อย่างนี้ ประชาธิปไตยจะหนีไปไหน	๔๐
ถ้าจะให้ประชาธิปไตยสมคุณค่า ต้องให้คนมาพูดจาแก้ปัญหากันด้วยปัญญาได้จริง	๔๗

มองหนังสือ พุทธธรรม

ถามหาอนาคต^๑

..*..

ถ้าอ่านหมดที่เล่าไว้ คงตอบคำถามได้เอง

ทางหอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ ส่ง “บทสัมภาษณ์พิเศษ” มา เป็นคำถาม ๑๐ ข้อเกี่ยวกับหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* พระพุทธวิโรเป็นผู้รับ และนำมาให้ดู พออ่านแล้ว ก็เห็นว่า ในสภาพชีวิตขณะนี้ ตอบไม่ไหว ทางที่จะทำได้ คือ ตอบเพียง ๒-๓ ข้อ ที่ง่ายหน่อย

ที่จริง ถึงแม้ตอบเพียง ๑-๒ ข้อ แต่อาจพูดกว้างออกไปให้คลุมที่ถามทั้งหมด ก็พอเป็นไปได้

ในคำถาม ๑๐ ข้อนั้น หลายข้อเกี่ยวกับหรือโยงไปถึงอนาคต ขึ้นข้อแรก (ข้อ ๑) ก็ถามว่า “...คาดหวังให้ หนังสือ *พุทธธรรม* ยังประโยชน์ต่อสาธารณชนได้อย่างไรมากที่สุด? ...”

จบลงด้วยข้อสุดท้าย (ข้อ ๑๐) ว่า “มีส่วนใดในหนังสือ *พุทธธรรม* ที่ท่านตั้งใจไว้ว่าน่ามีการขยายต่อได้อีก หากมีคณะใดคณะหนึ่งรับไปทำงานขยายต่อ ท่านจะอนุโมทนาหรือไม่?”

พอเห็นอย่างนี้ ก็คิดว่า วิธีหนึ่งที่ง่ายคือ เล่าเรื่องที่เป็นมาให้ฟัง โดยไม่ต้องเจาะจงว่าจะตอบคำถามข้อไหน เมื่อผู้ถามรู้เข้าใจเรื่องตามที่เล่าให้ฟังแล้ว ก็ตอบคำถามทั้งหมด หรือแทบทั้งหมดได้เอง ตลอดจนมองเห็นว่าบางคำถามไม่อยู่ในขอบเขตซึ่งอาตมานึกคิดที่จะตอบ

^๑ เขียนเล่าแทนคำตอบ แก่หอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ ๑๘-๒๗ เม.ย. ๒๕๕๕

งานนี้ คือตรวจจัดข้อมูล แค่จะพิมพ์หนังสือเก่าขึ้นมาใหม่

ขอทำความเข้าใจก่อนว่า การทำหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย** ที่เพิ่งพิมพ์เสร็จใหม่ไม่นานนี้นั้น ได้บอกไว้ชัดเจนแล้วใน “นิทานพจน์” (ถ้อยแถลงความเป็นมา) ของหนังสือพุทธธรรมนั้น ว่าเป็นงาน “ตรวจจัด” คือ ตรวจและจัดข้อมูลที่มีอยู่แล้ว เพื่อให้พร้อมที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ

พูดง่ายๆ ว่า การทำหนังสือ **พุทธธรรม** ครั้งนี้ เป็นงานเพื่อวัตถุประสงค์ในการตีพิมพ์เล่มหนังสือ ไม่ใช่เป็นงานเขียนหรือเรียบเรียงหนังสือ เพราะหนังสือมีอยู่ก่อนแล้ว แต่มีข้อติดขัดในการที่จะตีพิมพ์ใหม่เท่านั้นเอง

แม้แต่ชื่อหนังสือที่มีสร้อยว่า ...**ฉบับปรับขยาย** ก็ไม่ใช่คำเพิ่มขึ้นใหม่ แต่เป็นคำที่มีอยู่ก่อนแล้ว คือ หนังสือนี้มีชื่อมา ๓๐ ปีแล้วว่า **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** แต่มาถึงคราวนี้ ได้เห็นแล้วว่าชื่อเก่านั้นยาวเกินไป เรียกยาก จำยาก จึงตัดให้สั้นลง จาก ...**ฉบับปรับปรุงและขยายความ** เหลือเพียงว่า ...**ฉบับปรับขยาย** เรื่องชื่อนี้จึงมิใช่แปลกใหม่ (ใหม่แค่เปลี่ยนให้สั้น)

เรื่องที่ว่างานนี้เป็นเพียงการจัดเตรียมข้อมูลเพื่อการตีพิมพ์นั้น ขอเล่าทวนความสั้นๆ ว่า **พุทธธรรม ฉบับเดิม** ปี ๒๕๑๔ นั้น หนาเพียง ๒๐๐ หน้าเศษ ต่อมา อีก ๑๐ ปี เมื่อเขียนเพิ่มเติมขยายความ พิมพ์ออกมาเป็น **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** หนา ๑ พันหน้าเศษ ในปี ๒๕๒๕ คือเมื่อ ๓๐ ปีก่อนโหนดแล้ว ต่อจากนั้น ก็ติดตันอยู่กับปัญหาการพิมพ์

ที่ว่านี้หมายความว่า ความคิดที่จะเพิ่มเติมนั้นเมื่ออยู่ตลอดมาตั้งแต่หนังสือเสร็จออกมาจากโรงพิมพ์ แต่ทำอะไรไม่ได้ เพราะในสมัยนั้นหนังสือที่เคยพิมพ์แล้ว ถ้าจะพิมพ์ครั้งใหม่ ก็ต้องเรียงพิมพ์ข้อมูลใหม่ และตรวจหรือพิสูจน์ตัวหนังสือใหม่ทั้งหมด ถ้าเป็นหนังสือเล็กๆ ก็พอไหว แต่พอพุทธธรรมหนาเป็นพันหน้า ก็ไม่ไหว วิธีที่ทำได้ก็คือถ่ายภาพเรียงทุกหน้าจากหนังสือเก่าเอามาพิมพ์ซ้ำ นี่คือการพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** ในเวลา ๓๐ ปีที่ผ่านมา

เป็นอันว่า การที่จะเขียนแก้ไขเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมอะไร ก็ทำไม่ได้

ระหว่างนั้น ในช่วงท้ายปี ๒๕๒๙ ต่อปี ๒๕๓๐ ระบบการพิมพ์ด้วยคอมพิวเตอร์ได้เริ่มขึ้น ซึ่งเป็นความก้าวหน้าครั้งใหญ่ ทำให้สามารถเก็บข้อมูลหนังสือไว้ได้ ไม่ต้องทำใหม่แล้วๆ อีกรๆ และข้อมูลนั้นสามารถแก้ไขเพิ่มเติมตลอดจนจัดรูปแบบได้ตามปรารถนา

สำหรับ **พุทธธรรม** ซึ่งเป็นหนังสือขนาดใหญ่ การจะมีข้อมูลคอมพิวเตอร์อย่างที่ว่านั้น มีงานหนักที่จะต้องผ่าน ๒ ชั้น คือ

๑. ชั้นพิมพ์ข้อมูลที่มากมายลงในคอมพิวเตอร์ และ
๒. ชั้นตรวจจัดข้อมูลที่ลงไปอยู่ในคอมพิวเตอร์แล้วนั้น

เสร็จ ๒ ชั้นนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าสามารถตีพิมพ์หนังสือเก่าขึ้นมาใหม่ได้

ต่อจากนั้น พร้อมหหรือสะดวกเมื่อไร ก็จะแก้ไขปรับปรุงหรือเพิ่มเติมข้อมูลนั้นได้ตามปรารถนา ถือเป็นงานอีกขั้นหนึ่งในระยะยาว

สำหรับพุทธธรรม เรื่องที่รอกันมา ๓๐ ปี ก็คือทำอย่างไรจะตีพิมพ์หนังสือเล่มเก่าขึ้นใหม่ในครั้งใหม่ให้เรียบร้อยชัดเจน โดยไม่ต้องถ่ายแบบจากหนังสือเก่าที่เลือนรางลงไปเรื่อยๆ

ที่จริง งาน ๒ ชั้นตอนที่พิมพ์หนังสือเก่าขึ้นมาใหม่ เมื่อเข้ายุคคอมพิวเตอร์แล้ว ถ้าอาตมาพร้อม ก็ทำเองได้ตลอดทั้งหมด แต่อาตมาเองนี้แค่พิมพ์ดีดก็ไม่เป็น และที่ไม่มีช่องเลยคืองานหนังสือเล่มเล็กเล่มน้อยทยอยเข้ามาชนิดทำไม่ทัน เวลาผ่านไปอย่างรวดเร็ว ทำได้แค่รอว่าจะมีข้อมูลที่มีผู้พิมพ์เอามาให้ แล้วหาเวลาจัดตรวจต่อไป

เมื่อก่อนเกินกว่า ๑๕ ปีแล้ว ผู้มีน้ำใจบางท่านได้ทำงานชั้นที่ ๑ คือพิมพ์ข้อมูลหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* จากเล่มที่ดีพิมพ์แบบเก่า ลงในคอมพิวเตอร์ระบบ Apple Macintosh จนจบ หลังจากตรวจตัวหนังสือ (พิสูจน์อักษร) กันอีกนาน ก็ส่งข้อมูลนั้นมาให้ แล้วผู้หวังดีท่านโน้นท่านนี้ก็ร่วมมือกันจัดการแปลงตลอดจนชำระข้อมูลแบบ MAC ที่ได้มานั้น เป็นข้อมูลดิบแบบ PC สามัญจนเสร็จ

นี่คือถึงขั้น ๒ ที่อาตมาจะต้อง “ตรวจจัด” คือตรวจความถูกต้องของข้อมูลนั้น และจัดให้เป็นรูปร่างเรียบร้อยที่จะใช้ตีพิมพ์เป็นเล่มหนังสือต่อไป แต่อย่างที่ว่าแล้ว งานพิมพ์และจัดตัวหนังสือนั้นอาตมาเป็นแค่ผู้เริ่มหัด ในขณะที่ต้องเร่งทำงานหนังสือเล่มย่อยมากมายที่ทยอยมาไม่ขาดสาย ข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* จึงนอนรอค้างอยู่เฉยๆ หลายปี ทำอะไรไม่ได้ และไม่ได้ทำอะไร

สำหรับอาตมา ในแง่หนึ่ง งานทำหนังสือพุทธธรรมที่ได้พิมพ์เสร็จไป เป็นเรื่องอดีตที่จบแล้ว เมื่อยังไม่สามารถจัดการกับข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่มารอนั้น การพิมพ์ใหม่ก็ทำได้ด้วยการถ่ายภาพจากหนังสือเล่มเก่า ซึ่งในเวลา ๓๐ ปีนั้น ก็ใช้วิธีนี้กันมาเกือบ ๓๐ ครั้งแล้ว ส่วนเรื่องที่ดีคิดว่าเมื่อ ๒๐ กว่าปีก่อนว่าจะเพิ่มเติม ก็ไปเขียนแทรกไว้ในหนังสืออื่นตามโอกาสบ้าง ปล่อยให้เลยตามเลยบ้าง ไม่ได้เอาใจใส่อะไรมากแล้วกับการที่จะตรวจจัดข้อมูลเก่า และที่จะเขียนเพิ่มเติมอะไรใหม่ (จะพูดว่าไม่ได้หวังอะไรในเรื่องนี้แล้ว ก็ได้)

ได้ข้อมูลมา กว่าจะตรวจจัดเสร็จ ส่งโรงพิมพ์ได้ ก็เกือบไม่รอด

อยู่มา ถึงปี ๒๕๔๘ มีเรื่องคืบหน้า คือ คุณสุรเดช พรทวีทัศน์ ได้ตั้งคณะทำงานหนึ่งขึ้นมาเพื่อจัดตั้ง Web site ที่จะเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะว่าจะรวมหนังสือและเสียงของอาตมาไว้และเผยแพร่ที่เว็บไซต์นั้น

คุณสุรเดชบอกทำนองว่า หนังสือที่จะเผยแพร่ออกไปนั้น จะต้องมี **พุทธธรรม** เป็นหลัก หรือเป็นเล่มนำ จึงจำเป็นต้องมีข้อมูล **พุทธธรรม** นั้น ที่เป็นฉบับคอมพิวเตอร์ครบจบเรียบร้อย แต่เมื่อยังไม่มี จะทำอย่างไร

ได้ยืมข่าวเป็นระยะๆ ซึ่งแสดงว่า คุณสุรเดช พรทวีทัศน์ เอาจริง เอาจังกับเรื่องนี้ ถึงกับไปพูดจากับนักพิมพ์คอมพิวเตอร์ของสำนักพิมพ์มีชื่อเสียง ที่ทำหนังสือธรรมเล่มใหญ่ๆ มาจนชำนาญ เมื่อตกลงขั้นต้นกันแล้ว บางทีก็พามาพบเพื่อทำความเข้าใจงาน

ปรากฏว่า เมื่อผู้ชำนาญงานนั้นๆ มองเห็นความซับซ้อนและลักษณะเฉพาะของงานนี้ โดยเฉพาะงานทำดัชนีความคิดแล้ว ก็บอกเลิกไม่รับงาน ในที่สุดเรื่องก็เงียบ เหมือนว่าคุณสุรเดชคงจำเป็นต้องเลิกกับงานนี้

ที่จริง คุณสุรเดชไม่ได้เลิก แต่หลังจากเรื่องเงียบกันไปช่วงหนึ่งโดยไม่คาดหมาย มาทราบอีกทีว่า งานไปเดินหน้าที่เมืองเชียงใหม่แล้ว คือ คุณหมอณรงค์ เลหาวิรภาพ เพื่อนของคุณสุรเดชที่เมืองเชียงใหม่ นั้น มีฉันทะและวิริยะรับทำงานนี้ โดยพิมพ์ข้อมูลหนังสือพุทธธรรมทั้งเล่มนั้นใหม่ ลงในคอมพิวเตอร์แบบ PC โดยตรง

ขอเล่าแทรกว่า โดยไม่รู้กัน ตอนใกล้ พ.ศ.๒๕๕๐ สำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล จะออกพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์รุ่นใหม่ เรียกว่า BUDSIR VI เมื่อได้ทราบปัญหาความติดขัดของข้อมูลหนังสือพุทธธรรม ก็เลยช่วยพิมพ์ข้อมูลพุทธธรรมลงไปรวมไว้ใน BUDSIR VI ด้วย และทำเป็นเล่มหนังสือมาถวายไว้ ๑ เล่ม ข้อมูลชุดนี้ก็ทำไว้ดีทีเดียว แต่เป็นงานที่มุ่งทำสำหรับโปรแกรมค้นคว้าของคอมพิวเตอร์

คุณหมอนรงค์ ที่เมืองเชียงใหม่ ทำงานเป็นอิสระชนิดที่ลงทุนลงแรงมาก มีใช้เพียงพิมพ์ข้อมูลหนังสือให้ครบเท่านั้น แต่ก้าวไปในงานตรวจจัดข้อมูลเท่าที่จะทำได้ด้วย และที่พิเศษคือ ทำงานดัชนี ๑๘๒ หน้า (ได้บีบอัดกลายเป็น ๑๔๐ หน้า) ที่รวมดัชนีความคิดใส่ลงไปได้สำเร็จด้วย

เมื่องานเตรียมข้อมูลเสร็จพร้อมแล้ว คุณหมอนรงค์ก็นัดคุณสุรเดช และคุณนิศ นำข้อมูลพุทธธรรมเสร็จจบเล่มไปถวายเมื่อ ๑๒ พ.ค. ๒๕๕๓ ณ ที่อาตมาไปอาศัยในอำเภอด่านช้างโน่น เป็นเวลาที่ถึงจุดสูงอมพอดี

ที่ว่างอมพอดีนี้ คือ ด้านหนึ่ง ข้อมูลหนังสือนั้นก็จัดทำตามใจความเสร็จสิ้น ถึงขั้นขึ้นเป็นรูปเล่มหนังสือแล้ว เหมือนแรงที่จะต้องให้เล่มหนังสือนั้นเสร็จเป็นจริงออกมาจะมีชักช้าอยู่ไม่ได้

อีกด้านหนึ่ง ตัวอาตมาเอง ปัญหาโรคพาธ โดยเฉพาะโรคทางเดินหายใจ ก็ได้ทุลดลงมาเรื่อยๆ จนกระทั่งถึงตอนนั้น ต้องหยุดงานพูดสอน อธิบายบรรยายธรรมทั้งหมด แม้แต่การพูดคุยธรรมะกับพระใหม่ และได้ออกจากวัดญาณเวศกวันไปพักจำพรรษาอยู่ในชนบทแล้ว งานหนังสือเล่มเล็กเล่มน้อยก็พลอยลดลงไป นี่ก็เกิดโอกาสขึ้นแก่กิจจำเป็นที่มาถึง

หลังจากทำหนังสือเล่มย่อยๆ ที่ค้างอยู่ ๒-๓ เล่มเสร็จ เวลาผ่านไปครึ่งปีเศษ พอจะขึ้น พ.ศ. ๒๕๕๔ ขณะไปพักอาพาธอยู่ที่สถานพำนักสงฆ์

สายใยธรรม เขาตงยาง ก็ถึงวาระเริ่มงานตรวจจัดข้อมูลหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**

งานตรวจจัดข้อมูลนี้ พุดได้ว่าใช้เวลา ๑ ปีพอดี พอขึ้น พ.ศ. ๒๕๕๕ แล้ว เกือบตลอดเดือนมกราคม ก็เป็นช่วงเวลาที่ต้นแบบหนังสือ เข้าโรงพิมพ์ จนเสร็จออกมาเป็นหนังสือเก่าที่พิมพ์ครั้งใหม่ ในรูปร่างที่ เปลี่ยนไปเล็กน้อย และมีชื่อที่สั้นลงว่า **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**

ขอทวนความและย้ำให้มันแน่นอีกทีว่า งานทำหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย** นี้ คือการตรวจจัดข้อมูลที่จะพิมพ์หนังสือเก่าขึ้นมาเป็น ครั้งใหม่ ตัวงานแท้ๆ คือแค่นี้ ซึ่งนับว่าหนักหนามากแล้ว

ตลอดระยะเวลา ๑ ปีที่ทำงานนี้ ความมุ่งหวังของอาตมาจับอยู่แค่ ความคิดว่า จะต้องให้การพิมพ์หนังสือ **พุทธธรรม** เล่มเก่าขึ้นมาใหม่จาก ข้อมูลคอมพิวเตอร์เสร็จไปเสียที

โดยเฉพาะที่กระชั้นชิดติดตัวก็คือ จะต้องตรวจจัดข้อมูลเก่าของ หนังสือ**พุทธธรรม** ที่คุณหมอนรงค์จัดเตรียมมาถวายนั้นให้จบ ให้พิมพ์ เป็นเล่มออกมาได้ก่อน ความสำเร็จเสร็จงานอยู่ตรงนี้ แค่นี้ ซึ่งมีใช่ง่าย เพราะต้องแข่งกับโรคที่ในช่วงเวลานั้นก็โถมเข้ามาอย่างหนักโดยตลอด

จากนั้น เมื่อมีข้อมูลต้นทุนพร้อมอย่างนี้แล้ว หากมีโอกาสเมื่อใด (ถ้ายังมีชีวิตอยู่) จะเพิ่มจะเติมหรือจะปรับปรุงอย่างไร ก็เป็นเรื่องข้าง หน้าที่จะว่าหรือไม่ได้ว่ากันไป

จะว่าไป ก็เหมือนได้จิ้งหะพอดิ พอดตรวจจัดข้อมูลพุทธธรรมเสร็จ ส่งเข้าโรงพิมพ์ การอาพาธทรุดลงไปอีก เข้านอนในโรงพยาบาลอีก แล้ว เปลี่ยนริบหรือลงๆ เป็นไปได้ว่า ถ้าตรวจจัดข้อมูลซ้ำอีกนิดเดียว ก็อาจจะไม่ ท้นเสร็จ และถึงบัดนี้ การพิมพ์พุทธธรรมก็จะยังเป็นอนาคต

รวมแล้ว ก็ต้องอนุโมทนาคุณสุรเดช และคุณหมอนรงค์ ผ่านคุณนริศ ที่ได้ทำการอันเป็นการบีบบังคับด้วยกุศลเจตนาให้ต้องทำงานนี้จนเสร็จ (งานชิ้นใหญ่ชิ้นย่อมก็เสร็จมาโดยทำเพราะถูกบีบบังคับด้วยกุศลเจตนาแทบทั้งนั้น รวมทั้งหนังสือพุทธธรรมนี้ ตั้งแต่ฉบับเดิมเป็นต้นมา ต่างแต่ว่าครั้งนี้ มาเสร็จเมื่อกาลใกล้มอด)

แล้วก็ต้องขออนุโมทนาทางมูลนิธิหอจดหมายเหตุพุทธทาส อินทปัญโญ อันมีคุณหมอบัญชา พงษ์พานิช เป็นตัวจักรใหญ่ ที่มีน้ำใจให้ความสำคัญมาจัดการสื่อสารเพื่อขยายประโยชน์ออกไปในปีครบ ๒๖ ศตวรรษ แห่งการบรรลุโพธิญาณ และการประกาศพระธรรมจักร

มากขึ้น ๓๐๐-๔๐๐ หน้า คือส่วนแทรก ส่วนแถม

ทีนี้ หนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย* ที่พิมพ์เสร็จใหม่นี้ เมื่อเทียบปริมาณเนื้อหนังสือตามอัตราความจุของ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* เล่มเดิม ปรากฏว่ามีปริมาณเนื้อหามากกว่าเก่าประมาณ ๓๐๐-๔๐๐ หน้า จึงต้องตอบคำถามว่า ถ้าไม่ได้เขียนขยายเพิ่มเติมแล้ว เนื้อความที่มากขึ้นไม่น้อยนี้ คืออะไร มาจากไหน อย่างไร

ถ้าตอบสั้นๆ ก็บอกว่า ข้อมูลเนื้อความที่มากขึ้นเหล่านั้น เป็นเรื่องแทรกและส่วนแถมในระหว่าง หมายความว่า ระหว่างที่ตรวจจัดข้อมูลไปนั้น พบเห็นตรงไหนควรทำให้ชัดเจนมากขึ้น ควรแก้ไขถ้อยคำสำนวนให้เหมาะสมยิ่งขึ้น มีเรื่องราวเสริมความที่ควรแทรกใส่ไว้เพื่อให้ได้สาระครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เป็นต้น ก็แทรก ก็แถมไว้ คือ ตรวจจัดไป ก็แทรกไปแถมไป จนจบข้อมูลที่ได้รับมา พอหมดข้อมูลที่คุณหมอนรงค์จัดทำมาให้แล้ว ก็ยุติ เป็นอันเสร็จ ไม่ทำต่อไปอีก

เรื่องแทรกและส่วนแถมนั้น หลายแห่งไม่ใช่แค่ข้อความสั้นๆ หรือเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ที่เขียนขึ้นเฉพาะหน้า แต่มีอยู่ในแหล่งข้อมูลเก่าที่เคียงคู่มากับหนังสือพุทธธรรมในยุคที่เป็นเล่มหนึ่งตายตัวนั่นเอง หมายความว่าเมื่อเขียนปรับขยายเพิ่มเติมในเล่มหนังสือนั้นไม่ได้ ก็ไปเขียนขยายหรือเพิ่มแฉ่วไว้ที่อื่นสุดแต่มีโอกาส

ขอยกตัวอย่างให้เห็นชัดขึ้น เมื่อหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ** ออกมาไม่นาน คือในช่วง ๒๐ กว่าปีมาแล้ว ก็มีผู้คร่ำคร่าที่ขอ **พิมพ์แยกเฉพาะบางบท เป็นเล่มย่อย** ไม่พิมพ์ทั้งเล่มใหญ่ จึงทำให้ได้พิมพ์ข้อมูลใหม่ที่ไม่มากนัก ซึ่งพอทำไหว

บทที่มีผู้ขอพิมพ์แยกเป็นเล่มย่อยในต่างโอกาสต่างวาระ มีหลายบท เช่น บทที่ ๓ บทที่ ๕ บทที่ ๖ บทที่ ๑๓ บทที่ ๑๘ บทที่ ๒๑ บทที่ ๒๒ (ที่แยกออกมาพิมพ์เพียงบางส่วน ไม่เต็มบท ก็มี เช่น “ทางสายกลาง” “สัมมาสติ”)

เมื่อทำหนังสือที่แยกออกมาเป็นเล่มเล็กๆ อย่างนั้น ก็เลยเป็นโอกาสให้เขียนแทรกเพิ่มขยายความได้ตามที่คิดไว้และรออยู่ แต่มีใช้จะเพิ่มขยายได้ทุกเล่มทุกเรื่อง บางบทที่ขอพิมพ์เร่งด่วนหรือตรงกับระยะที่มีงานอื่นยุ่งอยู่ ก็ต้องปล่อยให้พิมพ์แค่ตามเนื้อหาเดิมในเล่มใหญ่

บางบทมีโอกาสเพิ่มได้เฉพาะส่วนหน้าเพื่อเปลี่ยนจากสภาพที่เป็นบทหนึ่งอันต่อกจากบทก่อนในหนังสือเล่มใหญ่อันเดียวกัน กลายมาเป็นหนังสือเล็กที่จับครบความในตัวเอง ซึ่งควรมีความน่าเรื่องให้เป็นอิสระ

บทที่แยกออกมาแล้ว ได้เขียนส่วนแทรกและเรื่องแถมเข้าไปมาก (เป็นหัวข้อใหญ่ๆ ที่เดียว) มีตัวอย่างคือ **บทที่ ๕ เรื่องกรรม** ซึ่งแยกออกมาพิมพ์เป็นเล่มย่อยเมื่อ ๒๔ ปีมาแล้ว (พ.ศ. ๒๕๓๑)

เมื่อได้ข้อมูลพุทธธรรมเล่มเก่ามาตรวจจัดเพื่อตีพิมพ์ใหม่คราวนี้ ก็ทำให้ได้โอกาสนำเอาข้อมูลจากหนังสือเล่มย่อยเฉพาะบทเหล่านี้ใส่รวมเข้าด้วย (หนังสือเก่าเล่มย่อยๆ เฉพาะบทเหล่านี้ ไม่มีข้อมูลอยู่ในฉบับที่คุณหมอนรงค์จัดเตรียมมา จึงต้องหากจากที่อื่นบ้าง พิมพ์คัดลอกใส่เข้าไปบ้าง)

ผู้อ่านพุทธธรรม ฉบับปรับขยาย ที่พิมพ์ใหม่คราวนี้ เมื่อเห็นเนื้อความบางตอนซึ่งไม่มีในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ก็อาจจะเข้าใจผิดว่าเป็นส่วนที่เขียนเพิ่มเติมขึ้นใหม่ แต่ที่แท้จริง ก็เป็นข้อมูลเก่าเมื่อ ๒๐ กว่าปีก่อนโน้น แต่เคียงคู้อยู่ข้างนอก เพิ่งได้โอกาสเข้ามารวมกัน นี่ก็คือที่เท่านั้นเอง

ที่คิดไว้ ๒๐ กว่าปีก่อนโน้นว่าจะเพิ่ม แต่ยังหрок ส่วนใหญ่คงเดิม ก็ต้องค้างต่อไป

อีกแหล่งใหญ่หนึ่ง ซึ่งกว้างกว่าที่ว่าเมื่อก็ ก็เป็นเรื่องเก่าเมื่อ ๒๐ ปีมาแล้ว คือ อย่างที่พูดเมื่อก็ว่า พอหนังสือเข้าโรงพิมพ์ ความคิดที่จะเพิ่มตรงนั้นตรงนี้ก็มิทันที่ แต่การพิมพ์ก็คือปิดรายการ ทำให้เพิ่มเติมอะไรไม่ได้

(นี่หมายความว่า พอเขียนอะไรเสร็จไป ประเดี๋ยวก็มีความคิดจะเพิ่มเรื่องนั้น จะเติมแ่งนี้ ตลอดเวลา เมื่อต้นฉบับยังไม่ถูกการพิมพ์ปิด ก็จะไปเพิ่มไปเรื่อย)

เมื่อพุทธธรรมเล่มออกมาใหม่ๆ ในระยะ ๒๐ กว่าปีมาแล้วนั้น ได้พูดบ่อยๆ ว่าอยากจะเขียนขยายและเพิ่มอีก ๓-๔ บท แต่ก็ไม่มีโอกาสเขียน (ถึงเขียนก็พิมพ์ใส่เข้าไปไม่ได้ จึงไม่มีจุดกำหนดหรือบังคับให้เขียน)

พูดอยู่สัก ๑๐ ปี เมื่อไปวุ่นกับงานอื่น ตอนหลังๆ ก็เลยจางไป จนบัดนี้ไม่แน่ใจว่านี่ก็ออกได้ครบหรือไม่

แต่ที่ระลึก แม่่นอยุ่ บทที่คิดเวลานั้นว่าจะเพิ่มขยายในพุทธธรรม คือ

๑. เรื่องโยนิโสมนสิการ
๒. เรื่องการศึกษา
๓. เรื่องความสุข

“โยนิโสมนสิการ” เป็นเรื่องที่มีใช้แค่สำคัญมาก แต่เป็นเรื่องที่ต้องรู้เข้าใจและใช้ให้มากด้วย ในหนังสือพุทธธรรมเก่ามีอยู่แล้วเป็นบทที่ ๑๘ และได้แยกออกมาพิมพ์เฉพาะบทเป็นเล่มย่อยต่างหากแล้วด้วย ตามความประสงค์ของศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี อีกทั้งในเล่มย่อยนั้นก็ ได้เขียนส่วนนำเรื่องเพิ่มเข้าไปยาวพอสมควร

แต่ที่อยากจะเขียนเพิ่มเติมขยายออกไปก็คือ ตัววิธีคิด ๑๐ อย่าง ซึ่งที่เขียนไว้ ได้อธิบายเพียงแค่แสดงหลัก โดยใช้ตัวอย่างจากถ้อยคำและเนื้อความในคัมภีร์ สิ่งที่ค้างอยู่ อยากรจะทำ คือ การอธิบายโดยใช้ข้อสาธก และตัวอย่างในชีวิตประจำวันและสภาวะการณ์ของยุคสมัยที่ถึงกันกับปัจจุบัน

ดังที่กล่าวแล้วว่า การทำหนังสือ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย** ออกมานี้ มีจุดหมายในขอบเขตอันชัดเจนว่ามุ่งที่จะพิมพ์หนังสือเล่มเก่าขึ้นมาใหม่ให้สำเร็จเท่านั้น ส่วนที่เพิ่มก็แค่แทรกแค่แถมไปในระหว่างที่ตรวจจัดข้อมูล การเขียนอธิบายเรื่องโยนิโสมนสิการอย่างที่ว่านั้น เป็นงานเต็มเรื่อง ไม่ใช่แค่แทรกหรือแถม จึงเลยขอบเขตของงานตรวจจัดข้อมูลครั้งนี้ และจึงยังคงเป็นงานที่รอค้างต่อไป แต่เมื่อเวลาผ่านไปจนถึงขณะนี้ ก็คงเลิกพูดได้ว่าจะมีโอกาสเขียนเพิ่มขึ้นอีก

อย่างไรก็ดี ได้มีท่านอาจารย์ผู้ใหญ่ที่เน้นความสำคัญของโยนิโสมนสิการ ท่านศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ (ขออนุญาตออกนาม ท่านคง

ไม่ว่าอะไร) ได้เขียนเรื่องนี้ออกมาเป็นหนังสือคงจะ ๒ เล่ม หรืออย่างน้อย ๒ เล่ม ท่านเริ่มเรื่องนี้มานานแล้ว

อีกแห่งหนึ่ง ที่คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ดร. อภา จันทรสกุล ก็นำไปให้ผลิตงานวิจัยเรื่องโยนีโสมนสิการมาหลายรุ่น จนกระทั่งท่านเกษียณอายุราชการ

มีความสุข กับหาความสุข คือทางแยกใหญ่สู่การดับทุกข์กับการแก้ปัญหา

เรื่อง “ความสุข” ที่จริงก็เป็นบทหนึ่งซึ่งมีอยู่แล้วในพุทธธรรมเล่มเก่านั่นแหละ แต่ก็อยากจะเขียนเพิ่มอีกบทหนึ่ง

หนังสือ *พุทธธรรม* ให้ความสำคัญแก่เรื่องความสุข เหมือนยกขึ้นมาเน้นหรือทำให้เด่นขึ้น ที่เป็นอย่างนี้ นึกย้อนหลังไป คงเป็นเพราะได้เห็น ว่า ในหมู่ชาวพุทธมากทีเดียว พุทธสอนกันนักในเรื่องทุกข์

อีกทั้งที่มากขึ้น ก็มักกลายเป็นพร่า แล้วบางทีก็มองข้ามเรื่องความสุข ด้วยทำที่ที่เหมือนกับจะให้เห็นว่าสุขเป็นของไม่ดี ทั้งที่ความสุขเป็นเรื่องใหญ่ที่พระพุทธศาสนาให้ที่ไว้มาก

ในหนังสือ *พุทธธรรม* ยกเรื่องความสุขขึ้นมาพูดเป็นบทใหญ่บทหนึ่ง อย่างน้อยก็จะให้มอง ดู รู้ เข้าใจ ให้ครบทั้งทุกข์ และสุข และทั้งสุข และทุกข์นั้น ก็มอง ดู รู้ ให้ครบทุกแง่ด้าน

เฉพาะอย่างยิ่ง ทำที่ และการปฏิบัติที่ถูกต้องต่อทุกข์ ต่อสุขนั้น ให้ตรงตามหลักพุทธที่ว่า “ทุกข์ ปริณิเวชยุ” ทุกข์นั้นพึงปริณิเวช คือรู้เท่าทันทั่วรอบ อย่างที่พูดให้ง่ายว่า “ทุกข์สำหรับเห็น แต่สุขสำหรับเป็น”

หมายความว่า ทุกข์นั้น ต้องมองเห็นแง่มุมจับจุดจับปมให้ชัด จะได้แก้ไขได้จริงและจบสิ้น ส่วนสุขเป็นเรื่องที่จะต้องพัฒนาชีวิตของตนให้ก้าวหน้าในความสุขที่ประณีตซึ่งสูงขึ้นไปๆ

ทั้งที่เขียนเรื่องความสุขนั้นไว้เป็นบทหนึ่งแล้ว แต่พอหนังสือเข้าโรงพิมพ์ หรือพิมพ์ออกมาไม่นาน ก็คิดว่าบทที่เขียนแล้วนั้นยากไปหน่อย ไปมุ่งไปเน้นที่ตัวบทและหลักฐาน น่าจะเขียนเพิ่มอีกบทหนึ่ง ที่พูดให้เข้าใจได้ง่ายแบบจับเอาความหมาย

แต่ก็อย่างที่ว่าแล้ว หนังสือตายตัวนิ่งแล้ว ก็ต้องรอไป จนในที่สุดก็มองเห็นว่าจะไม่มีโอกาสเขียนใส่ดังที่หวัง ก็จึงหาโอกาสพูดไว้ เอาแค่เป็นงานพูด แล้วก็ได้อีกโอกาสพูดเนื่องในวันอายุครบ ๘๐ ปีของ ศาสตราจารย์ เกียรติคุณ แพทย์หญิง คุณสาคร ธนमितต์ เมื่อ ๒ ปีมานี้เอง (๒๔ ก.พ. ๒๕๕๓ - ที่จริง เป็นระยะเวลาที่เลิกงานพูดแล้ว) แล้วฝ่ายญาติโยมขอพิมพ์ ก็จัดปรับทำเป็นเล่มหนังสือไว้

คราวนี้ ก็เหมือนโอกาสมาบรรจบรับกัน ก็เลยนำเรื่องนี้มาจัดปรับอีกนิดหน่อย แม้จะยังเป็นเชิงสำนวนพูด ก็ทำเป็นบทหนึ่งของ พุทธธรรม เป็นบทสุดท้าย หนังสือ พุทธธรรม ก็มาจบด้วยความสุข

แล้วความสุขก็เลยมี ๒ บท

บทเก่าของเดิม เดิมชื่อแยกออกไปเป็น “บทที่ ๒๒ ...

ความสุข ๑: ฉบับแบบแผน”

ส่วนบทใหม่ (ไม่ใช่เขียนใหม่) ที่นำมารวม เรียกว่า “บทที่ ๒๓ ...
... ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ”

เรื่องความสุขนี้ ควรจะเน้นไว้หน่อยว่า พุทธศาสนาพัฒนาคน (ที่จริงว่า ช่วยให้คนพัฒนาตน) ให้มีความสุข ไม่ใช่พัฒนาคนให้เข็ญนักหา

ความสุข (เมื่อยังหาความสุข ก็เหมือนบอกว่ายังไม่มีความสุข, ระบบการศึกษาในปัจจุบัน บางทีดูไปคล้ายจะพัฒนาคนให้เป็นนักหาความสุข)

การหาความสุขมักมาพร้อมกับการทำให้เกิดความทุกข์ รวมไปถึงการช่มแจงแย่งชิงเบียดเบียนกัน (ปัญหามากมายเกิดจากนักหาความสุข) คนผู้หาความสุขจากการสร้างสรรค์หรือเสพสภาวะที่ติงาม ก็มี คนที่หาความสุขด้วยการทำให้คนอื่นหรือผู้ร่วมโลกเป็นสุข ก็มี แต่ไม่มาก หรือถึงกับหาได้ยาก พวกหลังนี้ เป็นนักหาความสุขที่นับว่าประเสริฐ ดีที่สุด

แต่กระนั้น ถึงจะเป็นอย่างเลิศแล้ว การหาความสุขด้วยการทำให้เขาอื่นเป็นสุขนั้น ก็ยังมีข้อด้อย ยังมีโอกาสมากที่จะไม่ถูกต้อง ไม่พอดี เพราะยังมอมยังเจือด้วยความต้องการที่เป็นความรู้สึกรักของตนเอง ซึ่งอาจจะบดบังหรือบิดเบือน ทำให้ไม่เห็นชัดเจนด้วยปัญญาอย่างบริสุทธิ์

ผู้ที่พัฒนาตนเป็นคนมีความสุขจริงแล้ว เต็มอิมแล้ว มองด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ล้วน ไม่ปนัวไม่รวนด้วยความต้องการของตน มองเห็นสุขทุกข์ รู้เข้าใจความต้องการของคนทุกข์ตรงตามที่มีมันเป็น จึงจะดับทุกข์ แก้ปัญหำนำผู้อื่นให้เข้าถึงความสุขได้ถูกต้องถูกทางแท้จริง ดังที่เมตตาการุณย์อย่างแท้ มากับปัญญาที่แจ่มจ้าใสสะอาด

ด้วยการศึกษา คนพัฒนาเป็นภาวิต

ศึกษาครบไตรสิกขา จาตุภาวิตก็มาครบเต็มคน

ที่นี้ก็มาถึงเรื่องการศึกษา พุดตามคำพระ นี้ก็คือสิกขา ที่มาในชุดไตรสิกขานั้นเอง เป็นเรื่องใหญ่มาก คือเป็นทั้งหมดของพระพุทธานุสสนาในภาคปฏิบัติ ซึ่งจะทำให้คนมีวิถีชีวิตที่เป็นมรรค คือ เราต้องการให้คนดำเนินชีวิตในวิถีของอารยชนที่เรียกว่าอารยมรรคา เขาก็ต้องการการศึกษาที่ฝึกหัดพัฒนาตัวเขาให้รู้จักดำเนินชีวิตหรือมีวิถีชีวิตได้อย่างนั้น

สิ่งที่ต้องการคือวิถีชีวิตอย่างอารยชน ที่เรียกว่าอริยมรรค เมื่อพูด เป็นเรื่องราวในระบบ เรื่องการศึกษา จนถึงไตรสิกขา จึงอยู่ในตอนของ มรรค และในพุทธธรรมเล่มใหญ่ของเก่านั้น ก็ได้เขียนเรื่องการศึกษา สิกขา ไตรสิกขานี้ไว้เป็นหัวข้อย่อยหนึ่งในบทนำของมัชฌิมาปฏิปทา คือ บทนำของมรรคนั่นเอง

แต่ตั้งที่ว่าแล้ว ไตรสิกขาเป็นเรื่องใหญ่มาก ถ้าไม่มีสิกขา คนก็ไม่ เข้ามรรคา ไม่รู้จักเดินไปในมรรคา เมื่อพุทธธรรมพิมพ์ออกมาในปี ๒๕๒๕ แล้ว ก็จึงคิดว่า จะเขียนเรื่องการศึกษาแห่งไตรสิกขานี้ไว้เป็นบทใหญ่อีก บทหนึ่ง แต่ก็อย่างที่ว่าแล้ว เมื่อเวลาผ่านไป ก็เห็นได้ว่าโอกาสจะไม่มี

อย่างไรก็ดี เรื่องการศึกษานี้ ไม่ต้องรอไว้ต่อเมื่อมีโอกาสเขียนใส่ เพิ่มในพุทธธรรม เพราะเป็นงานของชีวิตงานของสังคมที่สนใจและดำเนิน กันอยู่ตลอดเวลา

อย่างน้อย หน่วยงานและสถาบันการศึกษาต่างๆ ก็นิมนต์ไปพูด และมาฟังในเรื่องที่เกี่ยวกับการศึกษาอยู่เรื่อยๆ และพูดแล้ว ก็มักพิมพ์ เป็นเล่มหนังสือ เรื่องการศึกษาและไตรสิกขาที่จึงมีอยู่ในหนังสือเล่มย่อยๆ มากหลายเล่มในระยะเวลา ๓๐ ปีที่ผ่านมา

แม้ในด้านของหนังสือพุทธธรรมเอง ก็ไม่ถึงกับหมดโอกาสเสียทีเดียว ย้อนหลังไป ๑๑ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๔๔ คุณณัฐพร พรหมสุทธิ ได้ขอพิมพ์ **พุทธธรรม ฉบับเติม** ซึ่งเป็นหนังสือขนาดเล็ก หรือย่อๆ ในมงคลวารอายุ ๗๖ ปี ของคุณแม่ คือ คุณประยูร พรหมสุทธิ นับเป็นครั้งที่ ๑๐

พุทธธรรม ฉบับเติม นั้น ก็ไม่มีข้อมูลในคอมพิวเตอร์ ทาง สำนักพิมพ์ธรรมสภาที่รับพิมพ์งานนี้ ก็พิมพ์ข้อมูลขึ้นมา แล้วคุณณัฐพร นำมาให้ตรวจ นั่นก็งานตรวจจัดข้อมูลเช่นเดียวกัน แต่เป็นเล่มเล็ก และ

คราวนั้น เมื่อได้โอกาส ก็เลยเขียนบทว่าด้วยการศึกษาขึ้นมา เป็น “บทเพิ่มเติม” ท้ายเล่ม มี ๓๓ หน้า ถ้านำมารวมในเล่มใหญ่ ก็คงได้สัก ๑๒-๑๓ หน้า (แต่ก็ไม่ได้เอามารวมไว้) เป็นการเชื่อมโยงหลัก มรรคมืองค์ ๘ กับสิกขา ๓ จนถึงภาวนา ๔ จบลงด้วย *ภาวิต ๔*

ขอเล่าเรื่องที่เป็นหลักใหญ่อย่างหนึ่งในทางการศึกษา แม้จะยังไม่ถึงหรือยังไม่ได้โอกาสที่จะเขียนเรื่องการศึกษาเป็นบทหนึ่งโดยเฉพาะในหนังสือพุทธธรรมอย่างที่คิดไว้ ก็จะได้พูดถึงสาระสำคัญบางอย่างไว้

ในช่วงวัยตอนท้ายของการเป็นสามเณร ใน พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๔ อาตมาเรียนอยู่ที่มหาจุฬาฯ กำลังจะจบปริญญาตรี ซึ่งมีวิชาการศึกษาอยู่ในหลักสูตรพุทธศาสตร์ด้วย

เวลานั้น วงการการศึกษากำลังขึ้นชมนิยมการศึกษาแบบ progressive education ซึ่งมีจอห์น ดิวอี้ (John Dewey) เป็นตัวชู (ที่จริง เป็นช่วงสุดท้ายที่การศึกษาแบบนี้โดดเด่น หลังจากรุ่งเรืองในอเมริกา มาครึ่งศตวรรษเศษ)

ท่านอาจารย์ที่มาบรรยายวิชานี้ อยู่ในสายของวิทยาลัยวิชาการศึกษา (ประสานมิตร) ซึ่งปัจจุบันนี้ คือ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ท่านก็บรรยายเรื่องนี้ ทำให้ได้ยินชื่อของ John Dewey อยู่เสมอ (ในวงการศึกษานี้ ได้ยินเรียกโดยออกเสียงอย่างที่บางทีเอามาเอ่ยกันเชิงล้อว่า “จอห์น ดุย”)

ในขบวนการ progressive education นั้น เน้นแนวคิดการศึกษาแบบมีเด็กเป็นศูนย์กลาง (child-centered education) ให้การศึกษาเป็นการพัฒนาคนแบบองค์รวม หรืออย่างบูรณาการ ดังที่ใช้คำว่า total development of the individual หรือ education of the "whole child"

ตรงนี้แหละที่สำคัญ คือ ในการพัฒนาอย่างบูรณาการนั้น มีแนวคิดที่เด่นในเรื่องพัฒนาการ ๔ ด้าน ได้แก่

1. Physical development พัฒนาการทางกาย
2. Mental development พัฒนาการทางปัญญา^{๑๑}
3. Emotional development พัฒนาการทางจิตใจ^{๑๒}
4. Social development พัฒนาการทางสังคม

เวลานั้น (คือ ๕๐ กว่าปีแล้ว) อาตมาคงชอบหลักพัฒนาการ ๔ ด้านนี้ไม่น้อย ก็เลยจำติดมาเรื่อย

ต่อมาอีกนานพอสมควร จึงพบเรื่อง “ภาวิต ๔” ในพระไตรปิฎก (“ภาวิต” ใช้เป็นคุณศัพท์ ถ้าเป็นภาวานาม ก็เป็น “ภาวนา”)

น่าแปลกใจว่า หลักภาวิตนี้ ไม่ได้ยินพูดหรือเขียนถึงกันเลย ทำให้ต้องค้นหาศึกษาให้ชัดขึ้น

ตัวเองก็แปลกใจว่า ความคิดเรื่องนี้ของปราชญ์ตะวันตก มาสอดคล้องหรือใกล้เคียง ดูเผินๆ เหมือนกันกับหลักในพระพุทธานุศาสน์

ภาวิต ๔ คือ (แปลโดยใช้สำนวนเดียวกับพัฒนาการ ๔ ด้าน)^{๑๓}

^{๑๑} mental ในที่นี้ ตรงกับ intellectual (บางทีก็ใช้ cognitive) มิใช่แปลว่าจิตใจ, พึงเทียบกับคำอื่นทำนองนี้ เช่น mental age หมายถึง อายุสมอง (mind เมื่อมาคู่กับ heart หรือกับ emotion หมายถึงความคิด สติปัญญา ส่วน emotional ก็คือ ด้าน heart คือทางจิตใจ ไม่ต้องแปลว่า “อารมณ์” ซึ่งเป็นคำพ้องในภาษาไทย แม้จะใช้กันจนชิน ก็ควรหลีกเลี่ยง เพื่อจะได้ช่วยกันแก้ไขความสับสนทางภาษาที่สะสมมา)

^{๑๒} ถ้าแปลตามสำนวนแบบของนักบาลี ก็ว่า “มีกายที่พัฒนาแล้ว มีศีลที่พัฒนาแล้ว มีจิตใจที่พัฒนาแล้ว มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว”; ภาวิต ๔ ถอดออกมาเป็นภาวนาม ก็เป็นภาวนา ๔ คือ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนา ปัญญาภาวนา แต่ในพระไตรปิฎกมีเต็มเฉพาะชุด ภาวิต ๔ ไม่จัดชุดภาวนา ๔ ในอรรถถาจึงจัดออกมาให้เห็นภาวนา ๔ นั้น (ในปฏิโกปเทศ ซึ่งพม่าถือว่าอยู่ในพระไตรปิฎก ก็แสดงชุดภาวนา ๔)

๑. ภาวิตกาย พัฒนาแล้วทางกาย
๒. ภาวิตศีล พัฒนาแล้วทางศีล (ทางสังคมนั่นเอง)
๓. ภาวิตจิต พัฒนาแล้วทางจิตใจ
๔. ภาวิตปัญญา พัฒนาแล้วทางปัญญา

หลักพัฒนา ๔ ด้านของปราชญ์ตะวันตก กับของพระไตรปิฎกนี้
 แม้อาจเหมือนจะตรงกัน แต่ก็มีข้อแตกต่างกันหลายอย่าง

(ในภาษาบาลี การพัฒนาของคน เรียกว่า “ภาวนา” ส่วน “พัฒนา”
 เป็นคำสามัญ หมายถึงขยายตัวใหญ่โตขึ้น แม้แต่กองขยะโตขึ้น ก็เรียกว่า
 พัฒนา)

ก่อนจะพูดถึงความแตกต่าง ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่ตรัสเรื่อง
 ภาวิต ๔ มาให้ดูสักแห่งหนึ่ง (อง.ปญจก.๒๒/๗๙/๑๒๑)

...อนาคตภัย ๕ ประการเป็นไฉน?

“กล่าวคือ ในกาลอนาคต จักมีภิกษุทั้งหลาย ผู้มิใช่
 ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มิใช่ภาวิตศีล (มิได้พัฒนา
 ศีล) มิใช่ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต) มิใช่ภาวิตปัญญา
 (มิได้พัฒนาปัญญา).

“ภิกษุเหล่านั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนา
 ศีล มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จัก (เป็น
 อุปัทธมย์) ให้อุปสมบทคนอื่นฯ แลจักไม่สามารถแนะนำ
 ผู้ที่ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ในอธิศีล (ศีล) ในอธิจิต
 (สมาธิ) ในอธิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าผู้ได้รับอุปสมบท
 นั้น ก็จักเป็นผู้มิใช่ภาวิตกาย (มิได้พัฒนากาย) มิใช่ภาวิต-
 ศีล (มิได้พัฒนาศีล) มิใช่ภาวิตจิต (มิได้พัฒนาจิต)
 มิใช่ภาวิตปัญญา (มิได้พัฒนาปัญญา).

“เหล่าผู้ได้รับอุปสมบทนั้น ทั้งที่ตนมิได้พัฒนากาย มิได้พัฒนาจิต มิได้พัฒนาปัญญา ก็จัก (เป็น อุปัชฌาย์) ให้อุปสมบทคนอื่น ๆ แลจักไม่สามารถแนะนำ เหล่าคนที่ได้รับอุปสมบทเหล่านั้น ในอธิศีล (ศีล) ในอธิจิต (สมาธิ) ในอธิปัญญา (ปัญญา); แม้เหล่าคนที่ได้รับ อุปสมบทนั้น ก็จักเป็นผู้มีใช้ภาวิตกาย มีใช้ภาวิตจิต มีใช้ภาวิตปัญญา.

“ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล เพราะธรรม เลอะเลือน วินัยก็เลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมก็เลอะเลือน.

“ภิกษุทั้งหลาย อนาคตภัยข้อที่ ๑ นี้ ยังมีได้ เกิดขึ้นในบัดนี้ แต่จักบังเกิดในกาลต่อไป ภัยข้อนั้น อัน เธอทั้งหลายพึงตระหนักไว้ ครั้นรู้ตระหนักแล้ว พึงพยายาม เพื่อป้องกันภัยนั้นเสีย...

พุทธพจน์ที่ตรัสภาวิต ๔ ข้างบนนี้ ได้แสดงไว้ในพุทธธรรมใหญ่เล่ม เก่าเมื่อ ๓๐ ปีก่อนนั้น ในบทว่าด้วยโยนิโสมนสิการ (บทที่ ๑๘) และใน ตอนอื่นก็มีภาวิต ๔ ในข้อความอื่น แต่ในเล่มเก่านั้น ได้แปลเป็นภาษาไทย โดยไม่ได้แสดงคำเดิมไว้ ยากที่จะสังเกตเห็น ดังนั้น ในเล่มพิมพ์ใหม่ จึง แสดงคำเดิมให้เห็นรูปศัพท์ไว้เพื่อสะดวกต่อการศึกษาดูด้วย

งานที่ยังต้องทำก็คือ การเชื่อมโยงหลักเหล่านี้ให้เห็นความสัมพันธ์ เป็นระบบการศึกษา และอธิบายความหมายในระบบความสัมพันธ์นั้น

การพัฒนา ๔ ด้านของปราชญ์ตะวันตก กับของพระไตรปิฎกนี้ ที่ว่าคล้ายจะตรงกัน แต่ที่จริงมีข้อแตกต่างที่สำคัญหลายอย่าง ขอให้ สังเกตไว้ ๔ อย่าง คือ

- ก) การพัฒนาทั้ง ๔ นั้น ทางตะวันตกจัดเป็นเนื้อตัวของการศึกษาเอง แต่ในพุทธศาสนา แสดงไว้ในฐานะเป็นคุณสมบัติของบุคคล อันเป็นผลของการศึกษา
- ข) การพัฒนาทั้ง ๔ นั้น ทางตะวันตกถือเป็นองค์แห่งบูรณาการของการศึกษา แต่ในพุทธศาสนา ภาวะของคนพัฒนาแล้วทั้ง ๔ ด้าน เป็นบูรณาการแห่งคุณสมบัติของบุคคล ที่เกิดขึ้นจากบูรณาการของการศึกษา ๓ ด้าน ที่เรียกว่าไตรสิกขา
- ค) พัฒนาการ ๔ ข้อนั้น แม้จะมีชื่อที่ถือได้ว่าเหมือนกัน แต่ที่จริงของตะวันตก กับของพระไตรปิฎก แต่ละข้อมีความหมายต่างกัน ทั้งโดยขอบเขต เนื้อหาสาระ แง่ด้าน และความสัมพันธ์
- ง) ปราชญ์ตะวันตกที่ตั้งแนวคิดนี้ อยู่ในการศึกษาในระบบโรงเรียนเวลานึกคิด ท่านก็ปรารภการศึกษาของเด็กนักเรียน ความหมายของพัฒนาการเหล่านั้นจึงมุ่งจิ่งเน้นไปที่เด็ก ดังเห็นง่าย ๆ พัฒนาการทางกายก็มุ่งหมายที่ความเจริญเติบโต และสุขภาพทางกายเป็นสำคัญ

ส่วนในพระพุทธานุศาสน์ การศึกษามีความหมายอยู่แล้วว่าเป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกคนต่อชีวิตของตน ในฐานะเป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก ความหมายของพัฒนาการเหล่านั้นจึงขยายออกไปตามระบบความสัมพันธ์ของสรรพชีพสรรพสิ่ง

ในที่นี้ จะพูดไว้พอให้เห็นเพียงในข้อ ค) เฉพาะข้อแรก คือ พัฒนาการทางกาย และการบอกความแตกต่างนี้ มิใช่เป็นการเทียบว่าของใครดีกว่า แต่เพียงให้รู้เรื่องราวที่มีอยู่ตามที่มันเป็นของมัน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในทางปัญญา

พัฒนาการทางกายของตะวันตก ก็อย่างที่รู้จักกัน หมายถึงที่ความเจริญเติบโตและสุขภาพที่สมบูรณ์ของร่างกาย

ส่วนในพระพุทธศาสนา คำว่า “พัฒนาการทางกาย” อาจจะสื่อความหมายไม่ถูกต้อง จึงพูดว่า “พัฒนาการทางกายภาพ” เพราะความหมายมิใช่อยู่ที่ร่างกายของตน แต่หมายถึงการพัฒนา **ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ**

ความหมายนี้ประสานหรือเข้าคู่กับพัฒนาการข้อที่ ๒ คือพัฒนาการด้านศีล คือพัฒนาการทางสังคม ซึ่งหมายถึง **ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม** ในการอยู่ร่วมกันด้วยดีกับเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ที่ร่วมโลก ไม่เบียดเบียน แต่เกื้อกูลกัน

พัฒนาการทั้ง ๒ ด้านนี้ สืบเนื่องมาจากการศึกษาข้อหรือองค์ที่ ๑ ในไตรสิกขา คือ **ศีล** (อริศีลสิกขา) ซึ่งเป็นการปกครองดูแลรักษาใช้กายและวาจาของบุคคล ในการสัมพันธ์กับหรือปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อม

ทั้งนี้ โดยแยกขั้นต้น หรือด้านแรก คือ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและวัตถุทั่วไป ซึ่งเน้นแค่กาย (การใช้อินทริย์ ๕) เป็นพัฒนาการทางกายภาพ และด้านที่สอง คือ ความสัมพันธ์กับเพื่อนร่วมโลก หรือสิ่งแวดล้อมทางสังคม ซึ่งใช้ครบทั้งกายและวาจา เป็นพัฒนาการทางสังคม ซึ่งเป็นการพัฒนาในขั้นที่เต็มความหมายของศีล

พัฒนาการข้อ ๑ และข้อ ๒ นี้ รวมแล้วก็คือ ความสัมพันธ์และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหมด ทั้งทางสังคมและทางกายภาพ ให้อยู่ร่วมกันด้วยดีมีสภาพที่เกื้อกูล ซึ่งนอกจากมีความสำคัญในตัวเองแล้ว เมื่อพัฒนาโดยสัมพันธ์ถูกต้องแล้ว ก็เป็นฐานรองรับและเป็นปัจจัยที่เอื้อเกื้อหนุนการพัฒนาทางจิตใจ และทางปัญญา คือข้อ ๓ และข้อ ๔ ต่อไป

คนที่มีความสัมพันธ์ดีงามเกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพนั้น เรียกว่าเป็นภาวิตกาย ส่วนการปฏิบัติในการพัฒนาความสัมพันธ์นั้น ก็มีคำเรียก คือกายภาวนา

“รมณีย์” คำนี้ดีนักหนา

พอรณีย์มา กระบวนการพัฒนาก็ราบรื่นและยั่งยืนได้

การปฏิบัติที่เป็นส่วนสำคัญของการพัฒนาทางกายภาพนี้ ซึ่งท่านเน้นอยู่เสมอ ได้แก่ การรู้จักใช้อินทรีย์^๑ หรือที่ภาษารุ่นอรรถกถาบางทีเรียกว่า ผัสสวาร (ทางรับรู้, = ผัสสสายตนะ)

อินทรีย์สังวรนี้ จะเรียกว่าการรู้จักปกครองอินทรีย์ก็ได้ (ถ้าปกครองอินทรีย์ได้ ก็เริ่มปกครองตัวเองได้) คือ การดู-เห็น การฟัง-ได้ยิน ดมกลิ่น ชิมลิ้มรส จับต้องสัมผัส โดยมีสติที่ไม่ปล่อยให้ออกุศล ตั้งแต่ความชอบหรือชัง ความติดหลง พุดรวมๆ ว่า โลภะ โทสะ โมหะเข้ามาครอบงำ แต่รับรู้ ดู ฟัง เป็นต้น โดยรู้ตามความเป็นจริง รู้เข้าใจตามที่มันเป็น ให้ได้ ปัญญา เกิดคุณธรรม จับคุณค่า เอาประโยชน์ได้ อย่างน้อยให้ได้ความรู้ที่บริสุทธิ์ ไม่เอนเอียงหรือบิดเบือน ด้วยความรู้ลึกที่ชอบหรือชัง เป็นต้นนั้น

การใช้อินทรีย์ เช่น ตา ดู หู ฟัง นั้น นอกจากเพื่อการรับรู้ หรือให้ได้รับความรู้แล้ว อีกอย่างหนึ่งที่สำคัญยิ่ง คือ เพื่อการเสพบริโภค

จะเห็นชัดว่า การเสพบริโภคนี้ เป็นเป้าหมายสำคัญมากในการใช้อินทรีย์ของมนุษย์ และปัญหาของมนุษย์ ทั้งปัญหาของชีวิต และปัญหาของสังคมมากมาย ก็ตั้งต้นที่นี้

พูดอย่างรวบรัดว่า ถ้าคนไม่รู้จักใช้อินทรีย์ในการเสพบริโภค แทนที่จะเป็นการเสพบริโภคเพื่อคุณภาพชีวิต ก็จะกลายเป็นการเสพบริโภคเพื่อการบำเรออินทรีย์

^๑ คำพระว่า “อินทรีย์สังวร” แปลตามแบบว่าการสำรวมอินทรีย์ แต่ความหมายตามประเพณีนี้ชวนให้มองแคบลงเหลือแค่เชิงรูปแบบ กลายเป็นเอาแค่กิริยามารยาททางกาย

พอการบำเรออินทรีย์เข้ามาครอบงำคนได้ ความพอดีก็เลือนหาย ความสมดุลก็ไม่เห็น ปัญหาที่ประดังมา ดังที่ว่าแล้ว ทั้งปัญหาชีวิต เช่น โรคอ้วน โรคขาดอาหาร เก็บเงินไม่อยู่ ออมเงินไม่ได้ ปัญหาสังคม เช่น การทะเลาะวิวาทขัดแย้ง แย่งชิงเบียดเบียน ทุจริต ปัญหาสิ่งแวดล้อม เช่น ขยะ และมลภาวะต่างๆ

ด้วยเหตุนี้ การรู้จักใช้อินทรีย์ (อินทรียสังวร) และการเสพแต่พอดี บริโภคด้วยปัญญา (ปัจฉยปฏิวเสนา) จึงเป็นศิลปะหมวดสำคัญที่ใช้ในการฝึกคนให้มีพัฒนาการในความสัมพันธ์ทางกายภาพ

เมื่อจะพัฒนาความสัมพันธ์ทางกายภาพยิ่งขึ้นไป เพื่อให้เกื้อหนุน การพัฒนาด้านอื่นด้วย ท่านก็ให้พัฒนาอินทรีย์ และการพัฒนาอินทรีย์นั้น มีหลายขั้น หลายระดับ

ขอพูดเชิงสรุปอย่างรวบรัดว่า เมื่อรับรู้ ดู-เห็น ฟัง-ได้ยิน เป็นต้น จิตใจไม่ถูกงู้ง ไม่ถูกครอบงำด้วยความรู้สึกชอบใจ หรือไม่ชอบใจ คงที่ ดำรงอยู่ในภาวะที่เป็นตัวของมันเอง ถ้ามีสิ่งรับรู้ที่ล่อเร้ายั่วยุ ก็มีปัญญา รู้เท่าทัน หยั่งถึงสภาวะ ตัดความรู้สึกที่เป็นโทษทิ้งไป ตลอดจนถึงขั้นเป็น นายของอินทรีย์ อย่างที่ว่า จะมองสิ่งที่คนเกลียดชังขัดตา ให้สบายตา โปร่งใจก็ได้ มองสิ่งที่คนทั้งหลายติดชอบ ให้เห็นเป็นหน้าสลัดละก็ได้

สิ่งแวดล้อมทางกายภาพนั้นกว้างใหญ่ที่สุด แผ่คลุมทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นพื้นฐาน เป็นที่รองรับ โอบล้อมไว้หมดทั้งสิ่งแวดล้อมทางสังคม จิตใจ และเป็นที่ยอาศัยของปัญญา แม้แต่ภิกษุหรือผู้แสวงวิเวกที่ปลีกตัว ออกไปอยู่ในป่าเขาหรือที่ห่างไกลหมู่ชน แทบไม่พบกับใคร เกือบพ้นจาก สิ่งแวดล้อมทางสังคม ก็ไม่พ้นไป แต่ต้องอาศัยสิ่งแวดล้อมทางกายภาพนี้

ถ้าสภาพแวดล้อมทางกายภาพดี ก็เกื้อกูลต่อการพัฒนาทางสังคม พัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญา ถ้าสภาพแวดล้อมทางกายภาพไม่เอื้อ ก็ขึ้นหรือขัดขวางการพัฒนาทางสังคม จิตใจ และปัญญา

ในระบบการพัฒนาคน คือภาวนานั้น การพัฒนา ๔ ด้าน เป็นพัฒนาการ ๔ ชั้นด้วย และทั้ง ๔ นั้นเป็นปัจจัยเกื้อกูลหนุนกัน

สภาพแวดล้อมทางกายภาพที่ดี เอื้อเกื้อหนุนการพัฒนาทางสังคม พัฒนาจิตใจ และการพัฒนาปัญญาดังกล่าวแล้ว

ที่นี่ ถ้าสภาพแวดล้อมทางสังคมดี คือเป็นหมู่คนหรือชุมชนของคนที่ได้พัฒนาดี นอกจากเอื้อต่อการพัฒนาจิตใจ และพัฒนาปัญญาต่อไปแล้ว ก็ย้อนกลับออกมา

ย้อนอย่างไร คือ เมื่อคนมีการศึกษาพัฒนาดี ก็จะรัก จะชื่นชมเห็นคุณค่า ตลอดจนมีความสุขกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่รื่นรมย์ เขาจะมีการกระทำทางกายและลักษณะนิสัยที่ประณีตเกื้อกูลมากขึ้น ตลอดจนช่วยกันดูแลรักษาสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เช่น ธรรมชาติที่รื่นรมย์นั้น

ต่อขึ้นไป จิตใจที่พัฒนาดีแล้ว ก็มีความสุขกับสภาพแวดล้อมที่ดี รู้สึกซาบซึ้งเกื้อกูล และไฟที่จะช่วยส่งเสริมความดีงามและความดำรงอยู่ด้วยดีมีความมั่นคงของสภาพแวดล้อมที่ดีทั้งทางสังคมและทางกายภาพ

ส่วนปัญญานั้น แน่แน่นอนว่า เมื่อพัฒนามากขึ้น ก็มองเห็นระบบความสัมพันธ์ที่อิงอาศัยส่งผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย รู้เข้าใจคุณค่าของสภาพแวดล้อมที่ดีงามเกื้อกูล แล้วก็บอกใจให้สนใจใส่ใจที่จะดูแลรักษา ตลอดจนบอกได้ว่าควรจะทำอะไรอย่างไร จึงจะดูแลรักษาให้ระบบการอยู่ร่วมกันด้วยดีมีความเกื้อกูลนั้น สามารถดำรงคงอยู่ด้วยดีมีความมั่นคงยั่งยืน แล้วทำได้สำเร็จ

สภาพแวดล้อมทางกายภาพที่ดี มีความสำคัญทั้งในตัวเอง และต่อระบบการพัฒนาคนสี่ด้านสี่ขั้นทั้งหมด ดังกล่าวมา ดังนั้น ในพระพุทธรศาสนาจึงให้ความสำคัญทั้งแก่สภาพแวดล้อมทางกายภาพที่ดี และแก่การพัฒนาคนด้านความสัมพันธ์ทางกายภาพนั้นเป็นอย่างมาก จนกระทั่งแม้แต่ชาวพุทธเองก็เลยมองข้ามไป ไม่แลเห็น

พระพุทธเจ้า เมื่อจะทรงอนุญาตให้พระมีที่อยู่ คือมีวัด ก็ทรงอนุญาต “อาราม” (สวน, “ที่มายินดี”) และอารามสำคัญก็มาจากอุทยาน ทั้งนี้ ไม่ว่าเวฬุวัน หรือเชตวัน

คำสำคัญที่ใช้อยู่เสมอ สำหรับบอกสภาพของสถานที่ซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่ดี คือ คำว่า “รมณีย์” (รื่นรมย์) หรือรามไถย (รามไถยก์ ก็ใช้) หรือในคาถาต้องการคำสั้น ก็อาจใช้ รัมมะ ซึ่งเป็น ไวยาจน์ มีความหมายอย่างเดียวกัน

ที่รมณีย์นั้น พูดด้วยภาษาง่าย ๆ ก็คือ ที่สะอาด ปลอดภัย มีธรรมชาติงาม ร่มรื่น น่าชื่นชม เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ อย่างที่ว่า ท้องฟ้าแจ่มใสไร้หมอกควัน สายลมสดชื่น มีแม่น้ำหรือแหล่งน้ำที่ใสสะอาดปราศมลพิษเจือปน บนผืนแผ่นดินไม่ขาดไม้ไร่ต้นไม้อะพืชพรรณ สถานที่โดยรอบเรียบร้อย สบายตาสบายใจ ไม่พลุกพล่านจอแจ ไม่อึกทึกเอ็ดอึง คนในถิ่นในที่ ก็อยู่ร่วมกันด้วยดี มีน้ำใจ ยิ้มแย้มแจ่มใส ร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ดูง่าย ๆ จากพระพุทธรจิรายา พระพุทธเจ้า ตั้งแต่เสด็จออกผนวชจนปรินิพพาน ทรงแสดงให้เห็นโดยตลอดถึงความสำคัญของสภาพแวดล้อมที่เป็นรมณีย์

ขอนำมาเล่าซ้ำให้ฟังกันบ่อยๆ ว่า ครั้งยังเป็นโพธิสัตว์ จะทรงเริ่มบำเพ็ญเพียร ทรงหาที่เหมาะสม เมื่อได้พบ มีพระดำรัสตรัสเล่าเอง ยกมาตามคำบาลีว่า “ตตถททสฺ รณณียํ ภูมิมาคํ” - ณ ที่นั้น เราได้พบภูมิภาคที่รื่นรมย์ (รมณีย์) และทรงบรรยายว่า (ม.มู.๑๒/ ๓๑๙/๓๒๓)

ภาคพื้นภูมิสถานถิ่นนี้ เป็นที่รื่นรมย์จริงหนอ (รมณียอวต) มีไพร่สวนศรัตรูริน น่าน้ำชาน ทั้งมีแม่น้ำไหลผ่าน น้ำใส เย็นชื่นใจ ชายฝั่งทำน้ำก็ราบเรียบ ทั้งโคจรคามากมีอยู่โดยรอบ เป็นสถานที่เหมาะจริงหนอที่จะบำเพ็ญเพียรสำหรับกุลบุตรผู้ต้องการทำความเพียร

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นแล ได้นั่งลงแล้ว ณ ที่นั้น โดยตกลงใจว่า ที่นี้ละ เหมาะที่จะบำเพ็ญเพียร

เมื่อใกล้จะปรินิพพาน ในเหตุการณ์ตอนจะทรงปลงพระชนมายุ-สังขาร ได้ตรัสทวนความแก่กะพระอาณนที ก็ตรัสถึงถิ่นสถานที่เป็นรมณีย์ที่สดชื่นรื่นรมย์ จำนวนมาก นับได้ ๑๖ แห่ง เช่นว่า (ที.ม.๑๐/ ๑๐๔/๑๓๖)

นครราชคฤห์รื่นรมย์ เขาคิชฌกูฏที่รื่นรมย์ โคตม-นิโครทที่รื่นรมย์ เหวทึงโจรที่รื่นรมย์ ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างภูเขาวรรพตที่รื่นรมย์ กาศ์ศิลาข้างภูเขาสิลิสีที่รื่นรมย์ เจือมผาล์บโปสถิกสถวัน์ที่รื่นรมย์ ตโปทารามที่รื่นรมย์ เวฬุวันกลันทกวิวาปสถาน์ที่รื่นรมย์ ชิวกัมพวัน์ที่รื่นรมย์ มัททกุจฉิมฤคทายวัน์ที่รื่นรมย์”

ภิกษุรูปหนึ่ง เข้าป่ามุ่งหน้าปฏิบัติกิจทางจิตปัญญา กล่าวคาถาตอนหนึ่งว่า (ขุ.เถร.๒๖/๓๗๑/๓๔๙)

เราผู้เดียว ไม่มีใครเป็นเพื่อน ในป่ามหาวน อันรื่นรมย์
เมื่อไรนะ จะได้อยู่อย่างผู้ทำกิจเสร็จ ซึ่งหมดสิ้นอาสวะแล้ว

แต่เมื่อพัฒนาจบ เป็นภาวิตครบ ๔ ด้านแล้ว ตัวเองกลับกลายเป็น ผู้ที่ทำให้เกิดสภาพรมณีย์ ไม่ว่าจะไปที่ไหน ก็สร้างบรรยากาศรมณีย์ ทำให้ที่นั่นเป็นสถานที่รรมณีย์ ตัวท่านผู้นั้นเองก็มองเห็นความรรมณีย์ คนอื่น ก็มองเห็นท่านผู้นั้นเป็นสภาพรรมณีย์ ดังคาถาที่อ้างบ่อยว่า (พ.ธ.๒๕/๑๗/๒๘)

ไม่ว่าบ้าน ไม่ว่าป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม หรือที่ดอน ท่านผู้

ไกลไกลสถิตย์ที่ไหน ที่นั่นไซ้ริ เป็นภูมิสถานอันรรมณีย์

ถึงแม้ยังเป็นภิกษุชาวซีใหม่ เข้าไปอยู่ในป่า เพิ่งจะเริ่มฝึกหัด ยังไม่มีความรู้เข้าใจ แม้กระทั่งมิได้เห็นคุณค่าของภาวะรมณีย์ แต่วินัยที่ พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้ ซึ่งภิกษุผู้นั้นปฏิบัติ ก็ทำวัดบ้านนั้นให้เป็นรมณีย์

เป็นอันว่า ในการพัฒนาด้านแรกทางกายภาพนี้ ทั้งไปดูไปหาไปอยู่ในที่รรมณีย์ ทำที่นั่นให้เป็นรมณีย์ และทำความเป็นรมณีย์ให้เกิดมีในที่ที่ตนอยู่ตนไป

ว่าโดยสรุป การปฏิบัติในการพัฒนาทางกายภาพ เกี่ยวกับบรมณีย-ภาวะ พึงปฏิบัติเท่าที่จะทำได้ ดังนี้

๑. มีความสุขกับสภาพที่เป็นรมณีย์ และหาถิ่นอยู่อาศัยปฏิบัติที่เป็นรมณีย์
๒. ถ้าต้องอยู่ในที่ไม่เป็นรมณีย์ พึงฝึกจิตทำใจสร้างความรู้สึกให้เป็นรมณีย์
๓. ทำและร่วมทำถิ่นที่นั่นให้เป็นรมณีย์
๔. พัฒนาตนให้เป็นภาวิตยิ่งขึ้นไป จนความมีอยู่หรือปรากฏตัวของตน เป็นภาวะรมณีย์ที่เกื้อกูลแผ่กระจายขยายไปทั่ว

นี่คือ การพัฒนาทางกายภาพ ที่เรียกว่ากายภาวนา ซึ่งทำให้คน เป็น “ภาวิตกาย”

บุคคลภาวิตกาย เป็นผู้ที่ได้พัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพดีแล้ว ก็จะไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม เพราะมองเห็นคุณค่าความดีงามของสภาพที่เป็นธรรมชาติ (อย่างที่ภาษาอังกฤษว่ามี appreciation) มีความพึงพอใจได้ความสุขเมื่อได้เห็นได้อยู่กับสภาพธรรม

เมื่อสภาพจิตใจใฝ่ธรรมของคน สอดคล้องกลมกลืนกับสภาพสิ่งแวดล้อมที่เป็นธรรม การอนุรักษ์ธรรมชาติและบรรดาสีเขียว ก็จึงเป็นธรรมดา เป็นไปเองอย่างพอดี ไม่ต้องคอยกำกับ ไม่ต้องบังคับหรือแม้แต่จะต้องรู้สึกผิด

พร้อมกันนั้น ภาวิตชนรู้จักประมาณ ในการที่จะบริโภคแค่พอดี ด้วยปัญญาที่เข้าใจความมุ่งหมายเพื่อให้ได้คุณภาพชีวิต ไม่กินเสฟเพียงเพื่อบำเรออินทรีย์ จึงผ่อนเบาขยะหรือมลพิษที่จะมาทำให้เสียภาวะธรรม ทำให้การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นกิจกรรมที่บูรณาการอยู่ในตัวเองของการดำเนินชีวิตที่ดี

นี่คือ การศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพัฒนาการ ๔ ด้านในพระพุทธศาสนา

ถ้าการพัฒนาขั้นนี้ดำเนินไปได้ ก็นับว่ามีฐานดีที่จะให้มั่นใจว่า การศึกษาเพื่อพัฒนาการอีก ๓ ด้าน จะก้าวหน้าต่อไป

“พุทธธรรม” จบไป “อริยวินัย” ไม่เห็นมา

ท้ายเล่ม (จบบทสุดท้าย คือบทที่ ๒๒) ของ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* ที่พิมพ์เสร็จในปี ๒๕๒๕ ได้เขียนไว้ว่า

หนังสือนี้ได้กล่าวไว้มากในส่วนของธรรม สมชื่อว่าเป็น *พุทธธรรม* แต่กล่าวถึงวินัยเพียงเล็กน้อย อาจต้องมีหนังสือที่เรียกชื่อตามบาลีเดิมว่า “*อริยวินัย*” ไว้เข้าคู่กับ *พุทธธรรม*

ข้อความนี้เท่ากับบอกว่าอาจจะเขียนหนังสืออีกเล่มหนึ่ง ที่ชื่อว่า “*อริยวินัย*” มาเข้าคู่กับหนังสือ *พุทธธรรม* และหนังสือเล่มนั้นคงมีความใหญ่ความหนาเป็นต้น ในระดับเดียวกับ *พุทธธรรม*^๑

ในเวลาที่ผ่านมา มีบางท่านทวงถามอย่างค่อนข้างเอาจริงเอาจังว่า เมื่อไรจะเขียน *อริยวินัย* ออกมา ถ้าตอบง่ายๆ ก็บอกว่า จะเขียนได้ไหวอย่างไร แค่จะพิมพ์ *พุทธธรรม* ขึ้นมาใหม่ เวลาที่ผ่านมา ๓๐ ปีแล้ว และที่จริง ข้อความที่เขียนไว้นั้นก็ไม่ได้ผู้กมัดตัว คือเขียนแล้วว่า “อาจต้องมีหนังสือ... ‘*อริยวินัย*’” ไม่ได้บอกว่าจะต้องเขียน และก็ตอบได้เช่นเดียวกันว่า ถ้าได้มีโอกาส ก็คงได้เขียน คือ ถ้าเขียนได้ ก็ดี

ถึงเวลานี้ เมื่อพิมพ์ *พุทธธรรม* ขึ้นมาใหม่ได้แล้ว บางท่านก็ทวงอีก ทำนองว่า *พุทธธรรม* เสร็จเรื่องแล้ว คราวนี้ก็มีโอกาสแล้ว ควรจะเริ่มเขียน *อริยวินัย* ได้

^๑ “*อริยวินัย*” มีเป้าหมายถึงวินัยของพระสงฆ์ อย่างที่รวมไว้ในพระวินัยปิฎก ไม่ใช่ประมวลบทบัญญัติ และมีความหมายกว้างออกไปสำหรับสังคมทั้งหมด (พึงเห็นความหมายที่กว้าง เช่น ระบบชีวิต-สังคมอย่างที่จัดในหลักกติก ๖ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ในอริยวินัย”)

แต่ตอนนี้ จะเขียนอริยวินัยได้หรือไม่ ไม่เกี่ยวกับพุทธธรรมแล้ว ไม่ว่าจะเสร็จหรือไม่ เพราะตอนนี้เป็นเรื่องกาลเวลาของชีวิต และก็ได้อธิบายไป โดยไม่ต้องมีเงื่อนไขเลยว่า เมื่อเวลาผ่านไป ๓๐ ปีแบบนี้ ก็ไม่มีชีวิตพอที่จะเขียนหนังสือเล่มที่เรียกว่า “อริยวินัย” นั้นแล้ว นี่คือจบ

อย่างไรก็ตาม ก่อนจะผ่านไป ควรทำเรื่องให้ชัดเจนสักหน่อย ทำไม้อริยวินัยจึงควรต้องมาเข้ากับพุทธธรรม

ที่จริง เหตุผลในเรื่องนี้ก็ได้พูดไว้สั้นๆ แล้วในพุทธธรรมตรงที่เอ่ยถึงอริยวินัยนั้นแหละ แต่ก็ควรทบทวนกันนิดก่อนจะปิดเรื่อง คือ เรื่องนี้ก็เป็นความคู่กันของ *ธรรม* กับ *วินัย* นั่นเอง

พุทธธรรม ก็คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้า หรือพระองค์ผู้ตรัสรู้แล้ว รู้แจ้งรู้จริง ได้ทรงสอนทรงแสดงไว้ ส่วน *อริยวินัย* ก็คือ วินัยของอารยชน หรือวินัยอย่างอริยะ

เป็นอันว่า พุทธ กับอริยะ เป็นคำย่ำให้หนักแน่นและแน่นลงไป ส่วนคำย่นก็คือ ธรรม กับวินัย

ธรรม หมายถึงความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดา เป็นสภาวะของธรรมชาติ เช่น ความเปลี่ยนแปลงเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งไม่เข้าใครออกใคร เป็นเรื่องที่ต้องรู้เข้าใจตามที่มันเป็นของมัน แล้วทำให้ตรงเหตุปัจจัยอย่างที่เป็นไปของมัน

ส่วน *วินัย* หมายถึง การจัดตั้งวางระบบชีวิตและกิจการของมนุษย์ โดยใช้ความรู้ต่อความจริงของธรรมชาติ หรือใช้ความรู้เข้าใจเข้าถึงกฎธรรมชาตินั้น มาจัดการต่างๆ ให้สอดคล้องที่จะได้ผลตามเหตุปัจจัยที่ตนทำตรงตามกฎธรรมชาติ ในทางที่มันจะเป็นไปโดยสนองความต้องการแห่งเจตจำนงของตน

ที่ว่ำนั้ เเท่กั้บบอ่กัว่า มนุ่ษย์ต้้งมึบัญญัรู้ ๒ ขั้้น คึ่อ

- รู้เข้า็ใจหึ้งถึ้งความจรั้งของธรรมชาตึ และ
- รู้จ้กัจ้ดตั้งจ้ดการ โดยเอาความร้รู้ถึ้งความจรั้งของธรรมชาตึ นั้นมาใ้้ทำการ ใ้้ความเป็่นไปหรึ่อกระบวนการของ ธรรมชาตึก่อเกิดผลที่้จะสนองความต้้งการของต่น หรึ่อที่้ จะเก็อถูกลเป็่นคุณประโยชนั้แก็ชีวิตและสังคມของต่น

ยกตัวอย่ง่าง่ายๆ คนต้้งการมีขั้วเพื่อไว้กินไว้ขาย ดัันแรกก็ต้้ง รั้ความจรั้งในเรื่งที่้เป็่นธรรมชาตึของขั้ว เชน่ว่า ขั้วเกิดจากเมล็ดขั้ว เกิดในถึ่อย่ง่างไร เจริญเติบโตอย่ง่างไร ดึนแบบไหน น้้เท่าใด ภูมิอากาศ อย่ง่างไร ถุกกาลชั้วไหน จึ้งจะเหมาะ ปลูกแล้วนานเท่าใดจึ้งจะเก็บเก็ย ใ้้ได้อะไรบั้งเป็่นศัตวรรษของขั้ว มันจะมาอย่ง่างไร จะหมดอย่ง่างไร ฯลฯ นึ้ คึ่อความร้รู้ความจรั้งของธรรมชาตึ หรึ่อรั้ธรรมดาของมัน

แล้วด้วยความร้รู้นั้น อึ่กดัันหนึ่ง ก็มากั้หนดการ มาจ้ดตั้งวาง ระบบกระบวนการทำงาน ใ้้ถูกจ้งหะถูกล้ดบั้ ตรงตามถึ่มันจะเกิดผล ของมัน โดยเป็่นไปตามความต้้งการของเรา

ใ้้ใครมีบัญญัรู้ท้่วตลอดจ้งจ้ดต่อธรรมดาของขั้ว และต่อ ธรรมชาตึที่้เก็ยข้งทั้งทางบวกและทางลบต่อขั้ว กั้บทั้งมีความฉลาด สามารถจ้ดตั้งวางระบบกระบวนการกระบวนงานทุกอย่ง่างที่้จะใ้้ความ เป็่นไปตามธรรมดาของขั้ว ส้แดงตัวออกผลสอดคล้งสนองตรงตาม ความต้้งการของต่น ต่อเข้า็สู่กระบวนการจ้ดเก็บจ้ดจ้าหน้าย เป็่นต่น อย่ง่างรึนคล้งสมตามถึ่ปรารถนาของเขา ก็เรื่ยกว่าประสบความสำเร็จ

ขั้้นความจรั้งตามธรรมดาของธรรมชาตึ ก็คึ่อ **ธรรม** ขั้้นวางระบบ จ้ดการของคน ก็คึ่อ **วินัย**

พุทธธรรม ก็คือขั้นของธรรม เป็นเรื่องของการรู้ความจริงแห่งธรรมตาของธรรมชาติ ธรรมตาของโลก ของชีวิต มุ่งที่รู้ความจริง ส่วนการปฏิบัติต่อความจริงตามความจริงนั้น พุดไว้บ้างในขั้นอื่นๆ อย่างเป็นของแถม เฉพาะอย่างยิ่งในระดับของบุคคล ส่วนในวงกว้างออกไประดับสังคมหรือโลกมนุษย์ ก็ยกไปเป็นงานอีกขั้นหนึ่ง

อริยวินัย ก็คืองานอีกขั้นหนึ่งนั้น ที่จะนำเอาความรู้ของพุทธธรรมไปจัดตั้งวางระบบจัดการทางสังคม ให้โลกมนุษย์ได้ประโยชน์จริงจังกจากพุทธธรรม ด้วยปัญญาที่หยั่งรู้เข้าถึงทั่วชัด และด้วยเจตนาที่บริสุทธิ์มุ่งดี เพื่อประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์อย่างแท้จริง ดังที่เรียกว่า อย่างอริยะ โดยจัดเป็นระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมืองการปกครอง และระบบกิจการต่างๆ ทางสังคม

นี่คือที่ได้บอกว่า เมื่อเขียนหนังสือพุทธธรรมแล้ว อาจจะต้อง (หรือควรจะต้อง) มีหนังสืออริยวินัยมาต่อเป็นคู่ ความหมายก็มีดังที่กล่าวมานี้

ที่นี้ อริยวินัยนั้น ถึงจะยังไม่ได้เขียน และจะไม่มีโอกาสเขียน แต่ในเวลาอันช้านานที่ผ่านมา ก็ได้มีเหตุการณ์ที่อาจจะเรียกว่าบังเอิญเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ที่ทำให้ได้พูดเรื่องจำพวกนี้ไว้ประปรายและกระจัดกระจาย แล้วก็ได้พิมพ์ออกมาเป็นหนังสือเล่มย่อยๆ ย่อมๆ

หนังสือที่มีลักษณะเนื้อหาเชิงอริยวินัย ก็มีตัวอย่าง เช่น *เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ, นิติศาสตร์แนวพุทธ, ประชาธิปไตยไม่ยาก ถ้า (ใจจริง)อยากได้, ธรรมาธิปไตยไม่มา จึงหาประชาธิปไตยไม่เจอ*

ที่เรียกว่าแนวพุทธๆ นั้น ก็เป็นทำนองว่าเรานำเอาหลักธรรมมาสื่อสารมาแสดงเป็นแนวของการจัดตั้งวางระบบชีวิตและกิจการต่างๆ อย่างระบบการศึกษา ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมืองการปกครอง เป็นต้น ในระยะแรก ก็อาจจะยังหลวมๆ หรือเป็นแนวอยู่ ครั้นเมื่อเป็นระบบชัดขึ้นมา ก็คือเป็นอริยวินัยที่ว่านั้น

ลองย้อนกลับไปนึกถึงเรื่องไตรสิกขา คือการศึกษาเบื้องต้นสาม ที่ให้เกิดการพัฒนา ๔ ด้าน เป็น ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ที่พูดไปแล้วข้างต้น

ตอนนั้น บอกแล้วว่า การศึกษาขั้นพื้นฐาน ก็คือการทำให้มีพัฒนาการขั้นต้น ที่เรียกว่า “กายภาวนา” คือการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เฉพาะอย่างยิ่ง ให้ได้อยู่กับธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทั่วไป ที่ใช้คำรวมสรุปว่าเป็น “รมณีย์” คือสดชื่นรื่นรมย์

ที่นี่ หลักในการศึกษาขั้นนี้ ก็บอกแล้วว่า ท่านพร่ำย้ำพร่ำเน้นให้รู้จักใช้อินทรีย์ หรือให้สามารถปกครองอินทรีย์ได้ ทั้งในการรับรู้ ดู-เห็น ฟัง-ได้ยิน เช่น ให้ดูเป็น ให้ฟังเป็น ที่จะได้ประโยชน์ ได้ปัญญา เรียกว่า “อินทรีย์สังวร”

ไม่ใช่แค่นั้น ไม่ใช่อยู่แค่ขั้นรับรู้โลกแห่งสิ่งแวดล้อม ที่สำคัญคือก้าวต่อไปสู่ขั้นกระทำต่อโลกแห่งสิ่งแวดล้อมนั้น นี่คือให้รู้จักใช้อินทรีย์เหล่านั้นในการเสพบริโภคด้วย (ตรงนี้ นอกจากนั้นตา หูแล้ว จมูก ลิ้น กาย จะมาแรงด้วย เรียกว่าครบทุกอินทรีย์เลย) ซึ่งเป็นหลักการศึกษาค้นคว้าอีกข้อหนึ่ง ที่เรียกว่า “ปัจจัยปฏิเสวนา” คือ ให้เสพบริโภคปัจจัยสี่เป็นต้นไป อย่างที่ว่าให้ได้คุณค่าที่แท้ ไม่หลงเพริดไปกับคุณค่าเทียม ให้ได้คุณภาพชีวิต ไม่ติดอยู่แค่จะบำเรออินทรีย์

ถึงตรงนี้ ก็เป็นเรื่องราวใหญ่โตของโลกของสังคมมนุษย์ คือการปฏิบัติจัดการ ตั้งแต่จะให้ได้ให้มีวัตถุปัจจัยที่จะเสพบริโภค การจัดสรรแบ่งปันแผ่กว้างออกไปให้ได้มีการเสพบริโภคสนองความต้องการของชีวิตที่มักปนกับ หรือถึงกับถูกบั่นถูกรอบงำ โดยความต้องการของบุคคลแล้วยังต่อไปถึงการจัดการแก้ไขกำจัดหรือผันแปรของเหลือของเสียของระบายของทิ้งเห

ตลอดกระบวนการที่ว่านั้น ก็ชัดเจนว่าเป็นความสัมพันธ์ของคน กับสิ่งและสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เฉพาะอย่างยิ่งว่าจะทำกับและทำ ต่อมันอย่างไร เกื้อกูลหรือทำลาย ซึ่งหลักแห่งความรู้จักประมาณในการ บริโภค การเสพการกินพอดี การบริโภคด้วยปัญญา เป็นต้น ก็เข้ามา เรื่อง ก็มากมาย

แต่รวมแล้ว อย่างที่ว่าตามหลักของกายภาวา นี้คือความสัมพันธ์ กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ โดยคนที่ใช้อินทรีย์ ทั้งด้านรับรู้ และกระทำ สำแดงออก ว่าทำอะไร จะให้ฝ่ายคนก็มีคุณภาพชีวิตดี เจริญอก งาม และฝ่ายสภาพแวดล้อมก็ยังเป็นรมณีย์ หรือยิ่งสดชื่นรื่นรมย์ (เมื่อเท้ารับใช้อินทรีย์ ทั้งฝ่ายรับเข้ามา และกระทำสำแดงออกไป)

ความรู้เข้าใจที่จะจัดการในเรื่องนี้ โดยจัดตั้งวางระบบในสังคม มนุษย์ให้ได้สมความมุ่งหมายอย่างนี้ เราเรียกว่า เศรษฐศาสตร์ และด้วยความ มีหลักที่จะให้ทำได้เช่นนั้น มันจึงเป็นเศรษฐศาสตร์ที่เรียกว่าแนว พุทธ เมื่อจัดตั้งวางระบบเศรษฐกิจให้ชัดอย่างที่รู้อย่างที่คิดได้ มันก็เป็น ระบบหนึ่งของอริยวินัยนั่นเอง

เราเคยขอบพูดกันถึงระบบองค์รวม ที่ส่วนย่อยทั้งหลายโยงใย สัมพันธ์เกื้อกูลกลมกลืนกัน ให้ส่วนรวมสมดุลพอดีดำรงอยู่เรียบรื่นยั่งยืน ได้ ตรงนี้ ก็จะเห็นว่า ตามแนวของอริยวินัยนี้ ระบบการศึกษา กับระบบ เศรษฐกิจ ก็จะประสานกลมกลืนเกื้อกูลหนุนกัน ถ้าระบบการศึกษา ถูกต้อง ระบบเศรษฐกิจที่ดีก็ต้องมา แต่เราเห็นองค์รวมอย่างนี้ไม่มีจริงใน สังคมมนุษย์บ้างหรือยัง

นี่พูดพอให้เห็นตัวอย่างแห่งอริยวินัย ทางด้านระบบเศรษฐกิจ ที่ ธรรมออกผลมาให้เห็นเป็นจริงในระบบจัดตั้งแห่งวินัยของสังคมมนุษย์

ประเทศเป็นประชาธิปไตย ประชาชนเป็นธรรมาธิปไตย คือมีระบบที่เลวน้อย แถมได้คนมาประกันให้ดี

เมื่อถึงนี้ได้เอ่ยถึงคำว่าธรรมาธิปไตย และประชาธิปไตย ก็ขอถือโอกาส ย้ำแทรกไว้หน่อยว่า ยังมักมีความสับสนในเรื่องถ้อยคำ บางที่เหมือนจะเอา ธรรมาธิปไตย กับประชาธิปไตย มาเทียบกัน ว่าไหนดีกว่า ที่จริง สองอย่างนี้ ไม่ใช่เรื่องที่จะเอามาเทียบกัน แต่ต้องเอามาทาบหรือทบกัน

เรามักสับสนในเรื่องถ้อยคำ คือ เราไปเอาคำว่า “อธิปไตย” ที่มีอยู่ ก่อนแล้วของท่านมาใช้ ในขณะที่อธิปไตยของท่านเป็นหลักกรรม เป็นข้อธรรมที่คนทุกคนพึงยึดถือปฏิบัติ แต่เราเอาคำนี้มาใช้เป็นชื่อเรียกระบบ การการเมืองทางสังคม โดยไม่ได้ทำความเข้าใจกับคนพวกตัวให้ชัด ไปๆ มาๆ นานเข้าก็สับสนหัวเนียง

ตัวอย่างที่ชัดก็คือธรรมาธิปไตยนี้แหละ ธรรมาธิปไตยเป็น คุณธรรมสำหรับทุกคน ยิ่งถ้าเป็นผู้นำหรือหัวหน้าคน ก็จำเป็นอย่างยิ่ง เป็นหลักการที่ทุกคน เจาะอย่างยิ่งหัวหน้าหรือผู้เป็นใหญ่พึงยึดถือ ปฏิบัติ

อย่างที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้พระราชาเป็นธรรมาธิปไตย (พระราชามีธรรมเป็นเจ้าใหญ่) และตรัสแสดงความหมายไว้ชัดว่า พระราชาจะต้องยึดเอาธรรมเป็นราชาของตน คือให้เอาธรรมนี้แหละเป็น ราชา ที่สั่งพระราชาก็ที่ ดังที่ตรัสว่า (อภ.ติก.๒๐/๔๕๓/๑๓๘)

ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า: ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ ก็อะไรเล่า เป็นราชาของพระเจ้า
จักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม ผู้เป็นธรรมราชา

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า: ดูกรภิกษุ “ธรรม” (เป็นราชาของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม ผู้เป็นธรรมราชา)

แล้วตรัสต่อไปว่า ดูกรภิกษุ พระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม ผู้เป็นธรรมราชา ทรงอาศัยธรรมนั่นเอง ลักการะธรรม เคารพธรรม นับถือธรรม มีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นตราชู เป็น**ธรรมาธิปไตย** (มีธรรมเป็นเจ้าใหญ่ของพระองค์เอง) ทรงจัดการรักษาคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม...(แก่ประชาชนหลากหลายหมู่เหล่า ตลอดจนมิคบัคชี) ทรงยังจักรให้เป็นไป (ใช้อำนาจ) โดยธรรมเท่านั้น

...

พระพุทธเจ้าก็ทรงเป็นธรรมาธิปไตย ดังที่ตรัสต่อไปว่า

“ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ก็ฉนั้นนั้น ทรงอาศัยธรรมนั่นเอง ลักการะเคารพ นับถือธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นตราชู เป็น**ธรรมาธิปไตย** ทรงจัดการรักษาคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม ในกายกรรม...วจีกรรม...มโนกรรม...”

เมื่อคนอยู่กันมากเป็นหมู่เป็นมวลใหญ่ ไม่ว่าที่ไหนเมื่อไร ถึงแม้ยังไม่เกิดไม่มีการปกครองระบบประชาธิปไตย เขาก็มีการปกครองกัน และไม่ว่าจะปกครองแบบไหน จะใช้การปกครองระบบใด การปกครองนั้นๆ จะดีได้ ก็ต้องให้คนที่ใหญ่ คนที่มีอำนาจตัดสินใจ ที่เป็นหัวหน้า ที่ทำหน้าที่ปกครองนั้นๆ เป็นธรรมาธิปไตย คือเป็นคนที่มีหลัก ยึดถือหลักการ ถือกฎกติกา ถือธรรมเป็นใหญ่ ไม่ทำอะไรตามอำเภอใจ ไม่ใช่ใช้อำนาจสนองความชอบใจหรือไม่ชอบใจของตัว

นี่ก็คือ ไม่ว่าจะการปกครองระบบไหนแบบใด จะดีได้ ก็ต้องให้คนที่ปกครอง เป็นธรรมาธิปไตย

ถึงแม้เมื่อยังไม่มี ยังไม่ได้ระบบการปกครองที่ดี แม้แต่เป็นการปกครองระบบที่ถือกันว่าเลวอย่างยิ่ง ถ้าผู้ปกครองเป็นธรรมาธิปไตย ก็ยังมี การปกครองที่ดีที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ของระบบการปกครองนั้น

พูดอีกสำนวนหนึ่งว่า ไม่ว่าจะระบบการปกครองใดก็ตาม จะเป็นระบบที่ดีหรือไม่ก็ตาม ถ้าเกิดได้ผู้ปกครองที่เป็นธรรมาธิปไตย ก็เป็นการปกครองที่ดีที่สุดของการปกครองระบบนั้น

ถึงเวลานี้ เราบอกว่า เรพบแล้ว เราได้ระบบการปกครองที่ดีที่สุดแล้ว คือระบบประชาธิปไตย

เราบอกว่าประชาธิปไตยเป็นระบบการปกครองที่ดีที่สุด หรือเลว น้อยที่สุด เพราะเป็นระบบที่ประชาชนเป็นใหญ่ ประชาชนเป็นเจ้าของ อำนาจอธิปไตย เป็นผู้ใช้อำนาจปกครองประเทศ คือได้ปกครองตัวเอง ซึ่งเป็นการถูกต้อง เพราะอย่างน้อยประชาชนก็รู้ความต้องการของตน

ที่ดีนั้น ไม่ใช่แค่ประชาชนเป็นใหญ่ ได้ปกครองตัวเอง ไม่ใช่แค่ปกครองตัวเองแล้วปกครองเรื่อยเรื่อย ทำอะไรกันตามอำเภอใจ แต่เป็นการปกครองอย่างมีหลัก เคารพหลักการ ถือตามกฎกติกา อย่างที่ชอบใช้ คำฝรั่งว่า “rule of law”

“rule of law” นี้ ไม่ว่าจะหาคำไทยอะไรมาใช้กัน เช่นว่านิติธรรม หรืออะไรก็ตาม ก็คือคำที่ใช้กันมาในประเพณีว่า “การปกครองโดยธรรม” นั้นแหละ

ไปๆ มาๆ พูดย้อนกลับก็บอกว่า **ธรรม** คือหลักการ หลักแห่งความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม ที่แสดงให้เห็นกฎกติกา (**ธรรม**)

หมายถึงกฏธรรมชาติ กฎมนุษย หรือกฎหมาย ก็ได้) นั่นเอง เป็นผู้ปกครอง

ประชาชนนี้แหละตกลงกันตั้งวางหลักการกฏกติกาขึ้นมาปกครองพวกตัวเอง ตั้งแต่กฏกติกาใหญ่แม่บทครอบคลุมทั้งรัฐทั้งประเทศ ที่เรียกว่ารัฐธรรมนูญ พูดอย่างภาพพจน์ว่า เลือกลงตั้งธรรมขึ้นมาเป็นผู้ปกครอง

ขอให้หนักแน่นถึงความข้างบนที่พูดถึงการปกครองที่ดีในสมัยที่มีพระราชว่า “ธรรมเป็นราชา” ของพระราช

คราวนี้ “ธรรมเป็นราชา” ของประชาชน

ความที่ว่าตรงนี้ บอกถึงแก่นปัญหาของการปกครอง คือ ก็รู้กันอยู่เป็นธรรมดาว่า การปกครองมีขึ้นเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน คนที่มาปกครอง ก็เพื่อหาทางทำให้ประชาชนอยู่กันดีมีสุขเกื้อกูลเป็นธรรมแก่กัน นี่คือต้องทำตามหลัก ตามกฏ ตามข้อกำหนดข้อตกลง ตามมติที่จะให้ ได้ผลแก่ประชาชนอย่างนั้น

แต่ก็มีบ่อยมีเรื่อย ที่ผู้ปกครองไม่ทำตามหลัก ไม่รักษากฏกติกา พูดสั้นๆ ว่า ไม่ปกครองโดยธรรม ไม่ว่าไปตามธรรม แต่ว่าแต่ทำไปตามความชอบใจหรือไม่ชอบใจของตน แล้วก็ใช้อำนาจตามอำเภอใจ

ด้วยเหตุนี้ มนุษย์จึงดิ้นรนค้นหาระบบการปกครองที่จะให้มั่นใจว่าผู้ปกครองจะทำตามหลักการ ตามกฏกติกา ว่าไปตามธรรม จนได้พบระบบประชาธิปไตยนี้ ว่ามีหลักประกันให้มั่นใจได้มากที่สุด ว่าจะมีการปกครองโดยทำตามหลักตามธรรม เป็นไปตาม “rule of law” ไม่ใช่ปกครองโดยทำตามใจตัวเองที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ

ตรงนี้แหละ ประโยชน์ของประชาธิปไตยก็ออกมา โดยเมื่อประชาชนเป็นใหญ่ ก็ใช้มติของประชาชน เอาเสียงส่วนรวม จัดตั้งวางข้อกำหนดกติกาขึ้นมาให้ตรงตามความต้องการของประชาชน ให้มี law ที่จะใช้ rule ให้เป็น rule of law

เหมือนอย่างที่พระอานนท้อธิบายแก่วัสสการพราหมณ์ มหาเสนาบดีของมครรัฐ ให้รู้เข้าใจการปกครองสั่งชะของพระพุทธเจ้าว่า เมื่อมีเรื่องราว ที่ประชุมสงฆ์ก็ทำหน้าที่ตัดสินความผิดพระไปตามบทบัญญัติ (เมื่อว่าไปตามความเป็นกลางด้วยใจว่างบริสุทธิ์) นั่นคือธรรมพิพากษา ธรรมเป็นผู้ลงโทษ ไม่มีใครตัดสิน มีใช้บุคคลไหนมาลงโทษ

(ที่ประชุมเป็นเพียงทางผ่านของธรรม หรือจะว่าสงฆ์เป็นปากที่ถ่ายทอดเสียงของธรรม ก็ได้)

ที่นี้ ก็เห็นกันว่า ประชาชนแสนมากมายจะทำกิจในการปกครองพร้อมกันโดยตรง ก็ไม่สะดวก ยากที่จะดำเนินไป ก็เลยใช้วิธีจัดกันเป็นหมู่ เป็นกลุ่ม ตกลงตั้งตัวแทนมา

แต่ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม ก็ต้องมีกติกาข้อตกลงกันไว้ว่าการใดจะเอาอย่างไร จะให้ดำเนินไปอย่างไร

เพราะฉะนั้น ชั้นแรกก็ต้องให้มีกติกา มีกฎ มีข้อตกลง เป็นหลัก เป็นธรรม จนถึงเป็นธรรมนุญขึ้นมาไว้ ประชาธิปไตยก็เป็นอยู่เป็นไปได้ด้วย กฏกติกา ที่พระเรียกรวมคำเดียวว่า “ธรรม” นี้แหละ

(แต่ตอนนี้เป็นธรรม ที่เป็นกฎหมาย เป็นกฎหมาย เช่นในคำว่า “ธรรมศาสตร์” ไม่ใช่กฎธรรมชาติดิบๆ ตรงๆ)

ระบอบประชาธิปไตยเต็มไปด้วยกฏกติกา มีกฎหมายมากมาย แต่ก็ต้องให้กฏกติกาประดากฎหมายลงกันบรรจบที่จะส่งผลสมจุดหมายของ

การปกครองแบบประชาธิปไตยนั้น ก็เลยต้องมีกฎกติกาใหญ่เป็นกฎหมายแม่บทแทนกลางขึ้นมา ที่เราเรียกว่ารัฐธรรมนูญ

ประดากฎหมายเริ่มตั้งแต่รัฐธรรมนูญนี้แหละ จัดตั้งวางรูประบบประชาธิปไตยให้อยู่ตัวเป็นแบบแผนไว้

ปัญญารัฐธรรมนูญ เจตนาเป็นธรรม มีธรรมเป็นเกณฑ์ตัดสินใจ ประชาชนได้อย่างนี้ ประชาธิปไตยจะหนีไปไหน

สำหรับการปกครองอย่างประชาธิปไตยนี้ ถ้าจะพูดกับชาวบ้านให้เข้าใจง่ายๆ ก็บอกว่า ระบบนี้ตั้งไว้ เพื่อกันไม่ให้คนทำอะไรตามอำเภอใจ เฉพาะอย่างยิ่ง เพื่อปิดกั้นไม่ให้บุคคลที่มีอำนาจตัดสินใจทำอะไรๆ ตามที่ตัวชอบใจและไม่ชอบใจ

ระบบอย่างี่รัฐธรรมนูญจัดตั้งไว้นี้ มิใช่แค่กันคนที่มีอำนาจตัดสินใจ หรือผู้มีสถานะในการปกครอง ไม่ให้ทำตามอำเภอใจเท่านั้น แต่ระบบยังเป็นเครื่องปิดช่องและกันคนทรามคนร้ายไม่ให้ขึ้นมามีบทบาทกันความคิดร้ายไม่ให้ออกมาทำการ เปิดโอกาสให้คนดีมีความสามารถขึ้นมา สร้างสรรค์ขยายประโยชน์ ระบบนั้นทั้งตีกรอบ กำหนด กำกับ ตลอดจนขีดเส้น ที่จะให้กิจการทั้งหลายก้าวไปดำเนินไปอย่างไรๆ

ระบบนั้น ก็มุ่งให้ได้ประโยชน์ที่มุ่งหมาย แถมให้เป็นไปอย่างดีมีประสิทธิภาพที่สุด แต่ในทางปฏิบัติจริง การตีกรอบ และขีดเส้นเป็นต้นนั้น ก็เสี่ยง ถ้าคนร่างวางกฎกติกา สติปัญญาขาดพร่องไป ก็อาจได้ผลตรงข้าม ทำให้เสียประโยชน์ที่ควรได้ หรือแม้แต่พาเอาไปผิดทาง

เพราะฉะนั้น ก็จึงต้องได้บุคคลแต่ล้วนที่ดีมีปัญญามาเป็นผู้ตั้งวาง และดูแลรักษาระบบ โดยเฉพาะรัฐธรรมนูญที่ว่าเป็นกฎหมายแม่บทนั้น ก็คือกฎกติกาสูงสุด ที่จัดตั้งระบบกลางรวมของรัฐ หรือของการปกครอง

ประเทศทั้งหมด เป็นที่ตั้งทั้งของสมองและหัวใจของการปกครอง จะต้องจับแน่นที่จุดหมายของรัฐหรือของการปกครองประเทศ กลั่นสารรวมยอดข้อบัญญัติกติกาที่จะมาเป็นหลักประกันให้การปกครองประเทศทั้งหมด บรรลุจุดหมายของการมีรัฐนั้น ที่จะให้ประชาชนอยู่กันดีมีสุขเป็นธรรมแก่กัน อย่างที่พูดตามคำประเพณีว่าเพื่อประโยชน์สุขของมหาชนชาวสยาม

ตามเหตุผลที่กล่าวมา ข้อบัญญัติน้อยใหญ่ในรัฐธรรมนูญ ไม่ว่าข้อหนึ่งข้อใด จึงส่งไปถึงจุดหมายของรัฐ ซึ่งผู้ตระหนักรู้เข้าใจชัดจะสามารถมองเห็นทะลุทั่วตลอดระบบความสัมพันธ์ที่องค์ประกอบและเหตุปัจจัยโยงใยถึงกัน ว่าความตามข้อบัญญัตินั้นจะส่งผลโดยตรงโดยอ้อมไปถึงชาวบ้านในไร่นา คนในป่าเขา ไล่ไปตามขอบประเทศ เข้ามาถึงกรรมกร และคนเมืองคนกรุง ในการที่เขาจะดำเนินชีวิต ทำการงานอาชีพ อยู่ร่วมกัน ติดต่อกิจการงานกัน ทำให้มีความสะดวก หรือขัดข้อง ได้รับความเป็นธรรมในระดับต่างๆ อย่างไร จนถึงกิจการ สถาบัน องค์การทั้งหลาย ดำเนินกิจการในประเทศก็ตาม สัมพันธ์กับนอกประเทศก็ตาม จะมีผลทางหนุน หรือทางหน่วงอย่างไร เหมือนแพทย์มองตบที่ชำรุด เห็นไปถึงตาที่เหลือ มองที่ไตโยงไปได้ถึงเหงื่อไคลตามซุมซน ตลอดจนของนอกกายที่นำเข้ามาในตัว มองย้อนขึ้น ย้อนลง เห็นสว่างทั่วถึงกัน อย่างนี้ถ้ามาวางตั้งข้อบัญญัติ ก็จะทำให้การอย่างเป็นผู้เข้าถึง

เมื่อรู้เข้าใจสภาพที่เป็นจริงในสังคมอยู่แล้ว ถ้ามีปัญญาสว่างมองเห็นทั่วตลอดระบบความสัมพันธ์อย่างนี้ พอมีเจตนาดีใส่สอาดมุ่งทำเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนอย่างแท้จริงเข้ามาร่วม ก็จะจัดตั้งบัญญัติที่วางระบบของรัฐให้สนองจุดหมายได้สมจริง มิใช่เป็นแค่ตัวหนังสือและรูปแบบอย่างหุ่นแห้งไร่วิต

อย่างไรก็ดี มีสภาพอย่างหนึ่งที่ซุกแทรกเรื้อรังเรื่อยมา เป็นปัญหา ระหว่างระบบกับคน

เราบอกว่า ระบบกับคนไม่ให้ทำตามที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ กัน คนร้ายไม่ให้เข้าไม่ให้ขึ้นมามีบทบาท และเปิดโอกาสให้คนดีขึ้นมาทำประโยชน์

แต่มองอีกด้านหนึ่ง ก็คนนั้นแหละที่ออกแบบจัดตั้งวางระบบ เช่น เขียนรัฐธรรมนูญ และบรรดากฎหมาย ต่อเมื่อคนเหล่านั้นมี**ปัญญา**สว่างชัด และมี**เจตนา**สะอาดตรงต่อจุดหมาย จึงจะมีหวังว่าจะได้ระบบที่สมมุ่งหมาย

ที่นี้ ก็ยากจะได้คนที่สมบูรณ์ทั้งด้วยปัญญาและเจตนา มาจัดตั้งระบบ แล้วระบบที่จัดตั้งกันมา แม้แต่ที่เป็นอย่างดี ก็มีช่องโหว่ กันคนร้าย ไม่ได้มิดชิด บางทีก็กลับปิดโอกาสบางด้านสำหรับการที่ดี

ยิ่งกว่านั้น แม้จะบริสุทธิ์ใจมีเจตนาดี แต่ปัญญาไม่แจ่มชัด ไม่ทั่วไม่ถึง เวลาตีกรอบ หรือขีดเส้น ไม่ละเอียดรอบคอบพอ กลายเป็นจำกัด ขัดขวางการสร้างสรรค์ หรือส่งให้ไปในทางที่เลื่อมทรุดลง และที่ร้ายอย่างยิ่ง บางคนร้ายที่เก่งกาจฉลาดเฉลียว กลับเอาระบบมาใช้เป็นเครื่องมือทำการร้ายสนองความต้องการของตนได้ผลที่ใหญ่โต

รวมแล้ว ระบบนั้นจำเป็น ต้องพยายามกันไป ที่จะจัดตั้งปรับปรุง ให้ดีที่สุด แต่อย่าถึงกับไปฝากความหวังไว้ที่ระบบ จนลืมเรื่องคน เรามักเอาระบบมาจำกัดมาจำกัดการคน แต่ควรเอาใจใส่ให้มากด้วย ที่จะจัดระบบให้เป็นที่พัฒนาและเอื้อต่อการพัฒนาของคน

ส่วนนอกเหนือระบบ คนจะต้องศึกษาพัฒนากันทุกเวลาเสมอไป ต้องให้คนมีคุณภาพให้ได้ มิฉะนั้น ประชาธิปไตยจะไม่อาจยั่งยืน อย่างน้อยก็เป็นประชาธิปไตยอย่างเลว ถ้าเขาว่าประชาธิปไตยนั้นตามปกติคือเลวน้อยที่สุด อันนี้ก็จะกลายเป็นเลวมาก

สำหรับระบบประชาธิปไตยแบบมีตัวแทน หรือมีผู้แทนนั้น เรื่องคนมี ๒ ชั้น คือ

- ชั้นแรก ที่เป็นตัวจริงยืนพื้น ได้แก่ประชาชนนั่นเอง
- ชั้นสอง คือคนที่ประชาชนเลือกตั้งให้เป็นตัวแทน

ชั้นสอง คือตัวแทน หรือผู้แทน ก็มาจากประชาชนนั้นแหละเลือกขึ้นไป จึงขึ้นต่อคุณภาพของผู้ที่เลือก คือประชาชน ว่ามีปัญญาถึงและทันแค่ไหน แล้วก็มีเจตนาใฝ่สะอาดตึงามมุ่งจะเลือกคนดีมีปัญญาไปทำงานเพื่อความดีงามและเพื่อคุณประโยชน์แก่ชีวิตและกิจการส่วนรวม เพื่อสังคมประเทศชาติหรือไม่

ผู้แทนนั้น ก็เป็นเครื่องพิสูจน์ หรือฟ้องถึงคุณภาพของประชาชนส่วนนั้นๆ นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ถ้าประชาชนด้อยคุณภาพ แต่ผู้แทนที่ได้รับเลือกขึ้นไปหรือเข้าไป เป็นบุคคลที่มีจิตสำนึกดี ก็อาจจะหาทางช่วยให้ประชาชนได้มีโอกาสพัฒนาคุณภาพดีขึ้นๆ และตนเองก็พยายามพัฒนาตนให้มีความสูง ทั้งมีปัญญาที่รู้ธรรม และมีเจตนาที่เป็นธรรม

ย่ำว่า “ธรรม” นั้น ปกติแปลว่า ความจริง ความถูกต้อง ความดี ความงาม อันนี้เป็นพื้นฐาน ยังพูดกว้างๆ แต่เมื่อพูดเป็นงานเป็นการ ก็แยกแยะกันหน่อย

ธรรม คือหลักแห่งความจริง ความถูกต้อง ดี งามนั้น ลึกลงไปก็คือธรรมดา ที่เป็นความจริงของธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นฐานให้มนุษย์มาตั้งวางกฎของมนุษย์ขึ้นบ้าง

ไปๆ มาๆ “ธรรม” ก็มีความหมายเป็นหลัก เป็นกฎเกณฑ์ มีทั้ง *กฎธรรมชาติ* เป็น natural law แล้วก็มีกฎมนุษย์ หรือ *กฎหมาย* เป็น human law

ถ้าผู้แทน มี *ปัญญา* ธรรม (รู้ความจริง ความถูกต้อง ความดี ความงาม หลักการ วิชา กติกา กฎหมาย) และมี *เจตนา* เป็นธรรม (มุ่งให้ เป็นไปตามธรรมนั้น และตั้งใจให้เกิดประโยชน์สุขตามธรรมนั้น) แล้ว ก็ยึดถือธรรมเป็นใหญ่ เอาธรรมเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจ นี่ก็คือ ผู้แทน นั้นเป็น *ธรรมาธิปไตย*

พอผู้แทนที่เป็นธรรมาธิปไตย ไปทำงานทำการ แม้กระทั่งไปเลือก ผู้บริหารประเทศชาติบ้านเมือง หรือแม้แต่ตัวเองได้เป็นนายกรัฐมนตรี เป็นรัฐมนตรี เราก็จะได้คณะรัฐบาลที่ประกอบด้วยบุคคลที่มี *ปัญญา* ธรรม มี *เจตนา* เป็นธรรม เป็น *ธรรมาธิปไตย* โดยเอาธรรม เอาหลักการ เอากติกาเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจ ถือกฎหมายเป็นบรรทัดฐาน ก็เป็นอันว่ามีการปกครองโดยธรรม และนั่นคือ rule of law มาถึงแล้ว

แต่อย่างที่พูดไปแล้ว ในระยะยาว หนีไม่พ้น จุดตั้งต้น และตัวยืน คือประชาชน ซึ่งเป็นฐานยืนพื้น ถ้าจะให้มั่นคงใจจริง ก็ต้องให้ประชาชนนี้ แผลงมีคุณภาพ และควรเป็นคุณภาพที่สูงด้วย เพราะเป็นผู้ใช้อำนาจ ตัดสินใจขั้นฐานรากและเด็ดขาด ในการเลือกคนที่จะเป็นผู้แทนของตน

ในที่สุด และเบื้องต้นที่สุด จึงต้องให้ประชาชนพัฒนาตนให้เป็นคน ที่มีคุณภาพ ให้เป็นคนที่มี *ปัญญา* ธรรม มี *เจตนา* เป็นธรรม ถือธรรมเป็นใหญ่ ตัดสินใจไปตามธรรม (จะว่าตัดสินใจตามคำสั่งของธรรมก็ได้) เป็น *ธรรมาธิปไตย* อย่างที่ว่าแล้ว

การสนองความต้องการเป็นเรื่องใหญ่ของมนุษย์ และได้พูดแล้วว่า ประชาชนย่อมรู้ความต้องการของตน เมื่อประชาชนเป็นใหญ่ ก็ช่วยให้เอาใจใส่ที่จะแก้ปัญหาและแก้ได้ตรงจุด ตรงความต้องการที่แท้จริง แต่เรื่องนี้ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของการพัฒนาคุณภาพของคน

ถ้าคนขาดแคลนปัญญา ในหลายกรณีก็อาจจะไม่รู้เข้าใจความต้องการของตน ตั้งแต่ไม่รู้ว่าคุณต้องการอะไรแน่ ความต้องการนั้นถูกต้อง เป็นคุณเป็นประโยชน์จริงหรือไม่ (รวมอยู่ในคำว่าเป็นธรรมหรือไม่)

บางทีก็เป็นความต้องการที่เหมือนกับเด็กที่จะกินแต่ขนมหวาน ซึ่งเป็นโทษทำร้ายฟันของตัวเอง

ที่นี้ ถ้าความต้องการนั้นไม่เป็นธรรม แล้วตั้งเจตนาจะเอาตามนั้น เจตนาที่ไม่เป็นธรรม แล้วก็ไม่เอาธรรมเป็นใหญ่เป็นเกณฑ์ตัดสินใจ ปัญหาก็ตามมา ก็ต้องพัฒนาคนให้มีปัญญารู้ธรรม รู้ถูก รู้จริง ให้มีเจตนาเป็นธรรม และตัดสินใจโดยถือธรรมเป็นเกณฑ์ ดังที่ว่าแล้ว

พอประชาชนเป็นธรรมาธิปไตยแล้ว เขาก็จะเลือกผู้แทนที่เป็นธรรมาธิปไตย แล้วก็จะมีคณะรัฐบาลที่เป็นธรรมาธิปไตย แล้วกิจการบ้านเมืองก็เป็นไปตามแนวทางของคนที่เป็นธรรมาธิปไตย ว่ากันเป็นสายไปตลอดทั้งหมด

เมื่อคนเป็นธรรมาธิปไตยกันทั่วไป หรือโดยมากแล้ว ระบบการปกครองของประเทศ ก็เป็นประชาธิปไตยได้แน่นอน และเป็นประชาธิปไตยชนิดอย่างดีด้วย

เป็นอันว่า ในระบบอันนี้ ถ้าประชาชนเป็นธรรมาธิปไตยแล้ว ก็มั่นใจได้เลยว่า ประเทศชาติจะเป็น**ประชาธิปไตย**

พูดอีกสำนวนว่า ถ้าคนเป็นธรรมาธิปไตย ระบบก็เป็นประชาธิปไตยได้ หรือว่า ระบบประชาธิปไตยจะอยู่ได้ ต้องให้คนเป็นธรรมาธิปไตย

มีประชาชนเป็นธรรมาธิปไตย คือหลักประกันที่มั่นคงที่สุดของระบบประชาธิปไตย

ถ้าพัฒนาคนให้เป็นธรรมาธิปไตยไม่ได้ ระบบประชาธิปไตยก็จำเป็นต้องล้มละลาย หนีไม่พ้น

อย่างที่ว่าข้างต้น ไม่ว่าจะในการปกครองระบบใดก็ตาม จะเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นอภิชนาธิปไตย เป็นคณาธิปไตย หรืออะไรก็ตาม ถ้าผู้มีอำนาจตัดสินใจสูงสุด หรือผู้ปกครอง เป็นธรรมาธิปไตย ก็เป็นการปกครองที่ดีที่สุดของระบบการปกครองนั้น

ในระบบประชาธิปไตยก็เช่นเดียวกัน การปกครองระบบประชาธิปไตยที่ไหน ถ้าประชาชนเป็นธรรมาธิปไตย นั่นก็เป็นประชาธิปไตยที่ดีที่สุด (ในบรรดาประชาธิปไตยทั้งหลาย)

ที่นี่ เราบอกว่า “ในบรรดาระบบการปกครองทั้งหลายทั้งหมด ประชาธิปไตยเป็นระบบการปกครองที่ดีที่สุด หรือเลวน้อยที่สุด”

ถึงตรงนี้ จึงควรพูดต่อไปให้ครบว่า “และในบรรดาการปกครองแบบประชาธิปไตยทั้งหลายทั้งหมด ประชาธิปไตยที่มีประชาชนเป็นธรรมาธิปไตย เป็นประชาธิปไตยที่ดีที่สุด

อย่างไรก็ตาม ในทางย้อนกลับ ก็อาจจะต้องพูดด้วยว่า “ในบรรดา ระบบการปกครองทั้งหลายทั้งหมด ประชาธิปไตยที่ประชาชนไม่เป็นธรรมาธิปไตย อาจะกลายเป็นการปกครองที่เลวที่สุด” (บอกแล้วว่า “เลว” ไม่ได้บอกว่า “เลว”)

เป็นอันว่า ถ้าเราจะมีมีการปกครองระบอบประชาธิปไตย ก็ต้องให้ประชาชนพัฒนาตนเป็นธรรมาธิปไตย

ถ้าจะให้ประชาธิปไตยสมคุณค่า ต้องให้คนมาพูดจาแก้ปัญหากันด้วยปัญญาได้จริง

การพัฒนาคุณภาพคนในด้านปัญญานั้น ต้องเอาจริงเอาจังให้เต็มที่ และที่เป็นฐานเป็นแก่น ก็คือความรู้ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่จะพูดกันมากที่นี้ แต่มีข้อที่ควรเน้นไว้อย่างหนึ่ง คือเรื่อง *ความรู้* กับ *ความรู้สึ*

มีปัญหาที่ไม่น่าจะเกิดขึ้นในเรื่องนี้ คือการแยกไม่ถูก หรือแม้แต่แยกไม่ออก ระหว่างการปฏิบัติต่อความรู้ กับ การปฏิบัติต่อความรู้สึก ถึงกับทำให้ปิดกั้นการเผยแพร่ความรู้ แล้วก็เลยเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาปัญญาต่อไปอีก

ถ้าแยกการปฏิบัติต่อความรู้ กับ การปฏิบัติต่อความรู้สึกไม่เป็น ก็เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาปัญญา ต่อการรู้จักแก้ปัญหาก็จะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาธรรมาธิปไตย และการพัฒนาประชาธิปไตยอย่างยิ่ง

เพื่อรวบรัด ขอบุติในเชิงพฤติกรรมเลย เรื่องนี้เป็นปัญหาทั้งผู้พูดและผู้ฟัง

จะเห็นว่า คนไม่น้อย พอพูดเรื่องที่ไม่น่าจะชอบใจ หรือเรื่องที่ไม่ชอบใจก็จะพูดโดยแสดงความรู้สึกโกรธเคือง หรือเกลียดชัง อย่างที่เรียกว่ามีอารมณ์ บางทีก็ถึงกับตั้งใจปลุกเร้าความรู้สึก (เรียกกันว่าอารมณ์) ของผู้ฟัง

การพูดอย่างนี้เป็นไปในทางก่อปัญหา ทำให้เรื่องราวขยายบานออกไป ปัญหาที่มีในตัวผู้พูดคนหนึ่งแล้ว ก็แผ่ขยายกว้างมากคนออกไป

ที่นี้ทางด้านผู้ฟัง ถ้าผู้พูดแสดงอารมณ์ ก็พลอยมีความรู้สึกร่วมในทางร้ายขยายปัญหาอย่างไรว่า แต่บางที เพียงแค่ผู้ฟังเรื่องที่ไม่น่าชอบใจจากแหล่งข้อมูลทั่วไป ที่ไม่มีการแสดงความรู้สึกประกอบ ก็เกิดความรู้สึกและแสดงอารมณ์ออกมา

ทำให้อาจคิดว่านี่ ทำให้ไม่รู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญห แต่ตรงข้าม เป็นการก่อหรือขยายปัญหา ดังที่กล่าวแล้ว

ที่นี้ ก้าวต่อไป คงเพราะเห็นผู้พูดและผู้ฟัง ที่พูดหรือฟังโดยพ่วงไปกับความรู้สึกหรือมีอารมณ์อย่างนั้น บางคนคิดไปในด้านเป็นปัญหาดังว่าแล้ว ก็เลยหันไปมีท่าทีในทางตรงข้าม คือห้ามไม่ให้มีการพูดบอกเล่าเรื่องอันไม่เป็นที่ชอบใจ หรือปิดกั้นการเผยแพร่บอกเล่าข้อมูลความรู้ที่ชัดจิตไม่ถูกใจ

สองอย่างนี้ เป็นการเล่นไปสุดโต่งสองข้าง แต่รวมแล้วก็มีผลเป็นการปิดกั้นความรู้

แบบที่หนึ่งนั้นเคล็ดไปกับความรู้สึก ทำให้รับความรู้ไม่ครบ ไม่พอ และเป็นความรู้ที่ถูกแต่มีถูกเคลือบ ทำให้ไม่รู้เข้าใจตามเป็นจริง ไม่พัฒนาปัญญา และไม่ช่วยให้แก้ปัญห

ส่วนแบบที่สอง เมื่อปิดกั้นการบอกเล่าเผยแพร่ความรู้ ก็ไม่พัฒนาปัญญา และไม่ช่วยให้แก้ปัญหไปอีกแบบหนึ่ง

ความรู้นั้นจำเป็นสำหรับปัญญาและการแก้ปัญห ตลอดถึงว่าต้องใช้ในปฏิบัติการทั้งหลาย และเป็นสภาวะที่ต่างหากจากความรู้สึก แยกกันได้กับความรู้สึก

ความรู้ มีตัวตั้ง มีที่ตั้งของมันอยู่ข้างนอกตัวเรา หรือต่างหากจากตัวเรา เป็นอิสระของมัน ไม่ว่าเราจะรู้มันหรือไม่ มันก็คงอยู่อย่างนั้น ถ้าเราไม่รู้มัน เราก็ขาดข้อมูล ขาดปัญญาที่จะปฏิบัติจัดการต่อมันและต่อเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดถึงการที่จะแก้ปัญห

ส่วน **ความรู้สึก** มีตัวตั้ง มีที่ตั้งอยู่ข้างในตัวเราเอง เกิดจากเหตุปัจจัยในตัวเราเองปรุงแต่งขึ้นมา มันจึงขึ้นอยู่กับการจัดการ จะกำจัดหรือเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็ได้ ซึ่งอยู่ที่การพัฒนาตัวเราเอง

ถ้าปฏิบัติในเรื่องนี้ถูกต้อง เราก็จะได้พัฒนาคนในด้านหลัก คือ พัฒนาด้านปัญญา พร้อมกับพัฒนาจิตใจไปด้วย

- พัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจมองเห็นความจริงตามที่มันเป็น ให้ทั่วตลอดรอบด้านถูกต้องถ่องแท้แน่ชัดที่สุด
- พัฒนาจิตใจ ให้มีความรู้สึกที่ดีๆ มีใจเป็นกลาง ไม่ตั้งความรู้สึกทางร้ายในเวลารับรู้ จิตมั่นคง เข้าใจ เห็นใจ ปรารถนาดี

เป็นอันว่า **ความรู้** เป็นของจำเป็น อย่างที่ว่าแล้ว มันมีตัวตั้ง มีที่ตั้ง มีสภาวะของมัน ที่เป็นอิสระจากตัวเรา ซึ่งเราจะต้องรู้มันตามสภาวะของมัน คือตามที่เป็น

การที่จะรู้มันตามสภาวะหรือตามที่เป็นนั้น ก็ต้องไม่มีความรู้สึก เช่นว่าชอบหรือชังเข้าไปแแต่้มหรือยอมสย หรือบิดเบิน และอย่างที่บอกแล้ว **ความรู้สึก** มีที่ตั้ง มีเหตุปัจจัยอยู่ในตัวเราเอง เราจึงจัดการได้ จะให้มีให้หมดไป หรือเปลี่ยนไปอย่างอื่นได้ ซึ่งขึ้นต่อการฝึกตัวฝึกใจของเรานั้นเอง

ที่นี้ ในการที่จะรู้นั้น เรามีวัตถุประสงค์อยู่แล้ว คือ หนึ่ง เพื่อจะได้ข้อมูล และเข้าถึงข้อมูล โดยรู้เข้าใจเรื่องราวตามเป็นจริง คือตามที่เป็น เป็นของมัน และ สอง เพื่อก้าวไปสู่การปฏิบัติจัดการในทางที่จะแก้ปัญหา

ดังนั้น ในด้านความรู้สึก เราก็ตั้งท่าทีของจิตใจในการที่จะรับรู้ด้วยความเข้าใจ ตลอดจนเห็นใจ โดยมีความปรารถนาดี และมุ่งที่จะแก้ปัญหา

แม้ในการพูดจาบอกเล่าข้อมูลความรู้นั้น ก็ตั้งท่าทีของจิตใจเพื่อการสร้างความรู้ความเข้าใจตามที่มันเป็น และเพื่อการแก้ปัญหา พร้อมทั้งตั้งความปรารถนาดีต่อมวลมนุษย ต่อโลก และต่อกัน

วางใจให้เข้าใจในแนวทางของสังคัมประชาธิปไตยว่า หากความรู้ไม่ยื่นพูดและฟังกันได้เต็มที่ โดยตั้งใจดีเพื่อจุดหมายที่ร่วมกัน

เมื่อมีการแสวงและแสดงข้อรู้ความรู้อย่างนี้ โดยตั้งท่าทีให้ถูกต้องอย่างนี้ เป็นประจำ ก็จะเป็นการพัฒนาทั้งทางปัญญาและทางจิตใจไปพร้อมกันดัง ที่ว่ามา และข้อสำคัญก็คือจะนำไปสู่การแก้ปัญหา

ที่ว่านี้ ก็คือปฏิบัติการสำคัญอย่างหนึ่งในระบบประชาธิปไตย คือ การแก้ปัญหากับวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินไปโดยกระบวนการพูดจา หรือเจรจา

โลกมีปัญหาคความขัดแย้งระหว่างมนุษย์มากมาย ความขัดแย้ง ระหว่างเผ่าชน ระหว่างเชื้อชาติ ระหว่างศาสนา เป็นต้น เป็นเรื่องที่ไม่ สามารถหลบหนีไปจากหูกจากตา จำเป็นจะต้องวางท่าทีให้ถูก

ด้านแรก ต้องหาความรู้ความเข้าใจ รู้เรื่องราวความเป็นมาให้ชัดให้ พอ พร้อมทั้งเผยแพร่ให้รู้เข้าใจกันไปตามเรื่องที่มีนั้นเป็นของมันนั้น

กับด้านที่สอง มีท่าทีของจิตใจในการที่จะเข้าใจ หรือแม้แต่เห็นใจ และลงท้ายก็จบด้วยมุ่งจะแก้ปัญหา ผูกหัดการพูดจา การเจรจาแก้ปัญหากันด้วยท่าทีอย่างมิตร ที่ต่างก็ตั้งจิตคิดในทางที่จะแก้ปัญหากับความรู้ ด้วยปัญญา ที่มีเมตตาเป็นน้ำเลี้ยงใจ โดยพูดจาช่วยกันหาทางไปด้วยกัน

ด้วยการพัฒนาในการแสวงแสดงความรู้ และตั้งวางท่าทีของจิตใจ ให้ถูกต้อง กับทั้งฝึกในการพูดจาเจรจาแบบร่วมกันแก้ปัญหานี้แหละ คนก็จะพัฒนา ประชาธิปไตยก็จะเป็นจริงได้ และปัญหาในโลกของเหล่ามนุษย์ ก็จะมีทางแก้ไข สันติสุขก็จึงจะมีทางเป็นไปได้

พูดตามภาษาของหลักการ ก็บอกว่า ด้านแสวงแสดงความรู้ให้ชัด ให้ตรง เป็นเรื่องของปัญญา การตั้งวางท่าทีของจิตใจให้มีความรู้สึกที่ดี ประารถานดี ตั้งใจมุ่งดีที่จะแก้ปัญหากับประชาให้สงบสุข เป็นเรื่องของจิต หรือสมาธินั่นเอง แล้วออกมาที่การพูดจาเจรจาทำที่กิริยา ก็ฝึกก็ครองตัว

ให้เป็นสิ่งที่สำแดงที่สนองรองรับของปัญญาที่รู้ตรงและจิตใจที่ตั้งให้รู้สึกดีงามได้อย่างนั้น นี่ก็เรียกสั้นคำเดียวว่าศีล

ดังนั้น พร้อมกับที่ประชาธิปไตยอันเป็นระบบจะพัฒนาขึ้นมาได้ ก็ต้องมีการพัฒนาทางสังคมคือศีล ซึ่งเป็นด้านหน้าที่เปิดทางให้การพัฒนาปัญญาและการพัฒนาจิตใจ เดินหน้าเคียงหูกันไป

ที่ว่ามานั้นก็เป็นวิธีพูดอย่างหนึ่ง แต่ถ้าจะว่ากันให้ถึงแก่นถึงแกนแท้ๆ ก็ต้องไปถึงหลักการใหญ่ที่ว่า ระบบจัดตั้งทั้งหลายของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจ ระบบการทางสังคม รวมทั้งระบบการเมืองการปกครองต่างๆ อย่างประชาธิปไตยนี้ มิใช่เป็นจุดหมาย แต่เป็นมรรคา เป็นวิถี เป็นกระบวนการวิธี เป็นวิธีปฏิบัติ หรือเป็นทางดำเนินเพื่อให้บรรลุจุดหมาย พูดง่ายๆ ว่า เป็นเครื่องมือ อย่างคำฝรั่งที่พูดกันบ่อยๆ เป็น means ไม่ใช่เป็น end ส่วนจุดหมายก็อย่างที่มักพูดกันสั้นๆ ว่า เพื่อให้มีสันติสุข หรือจะพูดให้ยาวหน่อยว่า เพื่อชีวิตที่ดีงาม ธรรมชาติที่รื่นรมย์ สังคมที่สันติสุข หรืออะไรทำนองนั้น ก็แล้วแต่ พูดลึกลงไปว่า วินัยเป็นเครื่องมือจัดการให้บรรลุจุดหมายของธรรม นั่นเอง

ที่นี่ มองลึกลงไปอีก ตัวแท้ตัวจริง สาระ แก่นหรือแกนของระบบการ ของกระบวนการวิธี หรือเครื่องมือที่ว่านั้น ซึ่งมีอยู่ในตัวคน คืออะไร ก็คือปัญญา คือความรู้ หรือการเข้าถึงความจริง นั่นเอง

ปัญญานี้แหละ พามนุษย์ให้เข้าถึง(ความจริงของ)ธรรมชาติ เข้าถึงชีวิต เข้าถึงโลก เข้าถึงสากลจักรวาล และโยงไปถึงจุดหมาย โดยเป็นแกนขับเคลื่อน ส่งสว่าง นำทาง นำวิถี บอกวิธีทุกอย่าง ดังที่มีปราชญ์ฝรั่งพูดไว้ตามแนวคิดของเขาว่า สามารถรู้สัจจะเอาความลับของธรรมชาติออกมา แล้วใช้ความรู้นั้นพิชิตจัดการมันได้ตามความต้องการของมนุษย์

แกนของเรื่องอยู่ตรงที่ว่า ทำอย่างไรปัญญาหยั่งรู้นี้จะเข้าถึงสภาวะ ทั้งหลายนั้นอย่างแท้จริง ไม่พอกไม่เพี้ยนไม่พร่อง และเอาความรู้นั้นมาใช้ตรงไปที่จะแก้ไขความติดขัดทำให้ถึงสันติสุขได้จริง ไม่เฉิ่มไม่เอนเอียง

มนุษย์มีจิตใจเป็นที่ใช้ที่ทำงานของปัญญา และก้าวไปในการใช้ในการทำงานปัญญานั้นด้วยการคิด สภาพจิตของมนุษย์นั่นเองเป็นตัวการใหญ่ที่จะทำให้ปัญญาที่รู้และการใช้ปัญญาคิดนั้นสะอาดและตรงหรือไม่

แล้วสภาพจิตของมนุษย์นั้นก็เกิดจากความรู้สึกรู้สึกของเขา มีความรู้สึกเป็นตัวปรุงแต่ง

แต่รู้สึกชอบใจหรือไม่ชอบใจ แล้วไหลไปตามความรู้สึกนั้น ความรู้และการคิดก็สะอาดและตรงไม่ได้ จึงต้องให้มนุษย์พัฒนาจิตใจของตน ให้เขามีสภาพจิตที่เอื้อหรือเปิดโล่งต่อการรู้การคิดนั้น ให้รู้ให้คิดได้สะอาดตรงและเต็มศักยภาพของมัน สภาพจิตที่พัฒนาถึงขั้นบรรจบและเปิดโล่งต่อปัญญา ก็ต้องถึงขั้นมีความรู้สึกที่เรียกว่าอุเบกขา ที่เที่ยงดิ่งลงตัวสมดุลสะอาดเป็นกลางเปิดทางแก่ปัญญาที่ใสสว่างอย่างแท้จริง

พูดรวบรัดว่า ประชาธิปไตยที่เป็นระบบวิธีในการจัดการสังคม โดยประชาชนเป็นผู้มีอำนาจปกครองตนเองนั้น ประชาชนจะต้องมีการพัฒนาให้สามารถปกครองตนเองได้ ตั้งแต่แต่ละคนปกครองตัวเองเป็น ซึ่งรวมทั้งจัดการสภาพจิตของตนได้ ไม่มีหรือไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของความรู้สึกที่จะปรุงแต่งสภาพจิตชนิดที่จะทำให้การใช้ปัญญาและคิดบิดเบือนเอนเอียง ไม่สะอาดไม่ตรง

พูดเจาะจุดตรงนี้ว่า สังคมประชาธิปไตยจะมั่นคงดำรงอยู่ไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงว่าจะเอาดีมีคุณภาพสามารถบรรลุจุดหมาย ถ้าคนจำนวนมาก วุ่นวายเหิมใจอยู่กับความคิดเห็นที่เป็นไปภายใต้การครอบงำของความรู้สึก เอาความรู้มาสนองความรู้สึก และเอาความรู้สึกมานำความคิด

ประชาธิปไตยจะดี ประชาชนต้องมีคุณภาพ ที่พัฒนาถึงขั้นจิตปัญญา ที่จะให้พากันเดินหน้าไปได้ ด้วยความมั่นใจที่จะลูถึงจุดหมายที่มุ่งไว้ของสังคม โดยสื่อสารพูดจาเสริมปัญญากันด้วยความคิดเห็นที่ตั้งอยู่บนฐานของความรู้ที่จริงแท้แน่ชัด ในบรรยากาศของความรู้สึกรักที่ได้ฝึกให้แสดงออกมาเป็นท่าทีและวิธีพูดที่มีเมตตาไปปัญญา เข้าใจ เห็นใจ ตั้งใจปรารถนาดี มุ่งที่จะร่วมกันแก้ปัญหา ดังได้กล่าวมานั้น

ในสังคมประชาธิปไตย เมื่อประชาชนเป็นใหญ่ จะปกครองตัวเองได้ ก็ต้องมีปัญญา และต้องร่วมกันแก้ปัญหา โดยมีความรู้อย่างดีที่เข้าถึงปัญหานั้นๆ เมื่อมาประชุมพูดจากันด้วยความรู้จริง โดยมีความตั้งใจอันเป็นไปด้วยความรู้สึกที่ดี พูดกันได้เต็มที่ ไม่ให้มีอะไรค้างคาใจ การพูดจาก็จะเป็นไปโดยธรรม สมชื่อว่าเป็นสภา ดังพุทธพจน์ที่ว่า (ส.ส. ๑๕/๗๒๕/๒๗๐)

ที่ใดไม่มีสัตบุรุษ ที่นั่นไม่ใช่ชื่อว่าสภา คนพวกใดพูดจาไม่

เป็นธรรม คนพวกนั้นไม่ใช่ชื่อว่าสัตบุรุษ

จึงต้องย้ำว่า สังคมประชาธิปไตยอยู่กันด้วยความรู้ และใช้วิธีการแห่งปัญญา ร่วมกันใช้ความรู้แก้ปัญหา ด้วยการประชุมพูดจา โดยมีท่าทีตั้งใจอยู่ในความรู้สึกที่ดี พูดและฟังความจริงกันได้เต็มที่ ให้ยุติด้วยดี มิให้มีช่องให้ใครเอาความรู้ซึ่งอ้างว่าผู้ประชุมไม่รู้ ไปก่อเรื่องร้ายภายนอกสภา

ในเมื่อประชาธิปไตยเป็นระบบการ เป็นกระบวนวิธี เป็นวิถี ที่จะให้ไปถึงจุดหมายที่ดีของสังคม ก็อย่าให้เขาแคะไค้ได้ว่า นี่แคววิธี แคทางไป ก็ยังเอาเป็นเรื่องเป็นราวไม่ได้ แล้วอีกเมื่อไรจึงจะไปถึงจุดหมายสักที

ก็เลยนำเอาเรื่องตัวอย่างของการจัดตั้งระบบชีวิตและกิจการของมนุษย์ อย่างอารยชน ที่เป็นอริยวินัย มาพูดเป็นแนวไว้

พร้อมกับที่ลึกซึ้งลงไป ก็ต้องการเน้นความสำคัญของการศึกษา ตั้งแต่ขั้นพื้นฐาน ที่จะมาสถานอริยวินัยนั้นให้เป็นจริงขึ้นมาได้อีกที

